V. GRMOVIĆ

Čardak

VIKTOR GRMOVIĆ

ČARDAK

PRIPOVIEST IZ BOSNE

IZDALO
HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŽTVO SV. JERONIMA
UREDNIK DR. JOSIP ANDRIĆ
ZAGREB 1944.

REDOVNO IZDANJE ZA JERONIMSKE ČLANOVE
JERONIMSKA KNJIGA 688.

TISAK TISKARE „GRAFIKA“ U ZAGREBU

I.

1.

»Je li došao Jozan Matić?« zapitao je Hamzaga stojeći pred zatvorenom kapijom, tražeći nekoga svojim očima i zagledavajući se u opaljena lica kmetova, koji su se bili okupili oko kapije.

Na Hamzagin upit kmetovi počeše okretati glave lievo i desno i ogledavati se, kao da traže Jozana Matića. Očima su pitali jedan drugoga, šta je sa Jozanom, ali na agin upit nitko ne reče ništa.

Pošto je Hamzaga svakom pojedinom pogledao u lice, namršti mu se čelo, bujne prosiede obrve kao da još više nabujaše, zadrhta mu sieda brada, udari o zemlju liepo izdjelanom toljagom, o koju se je oslanjao desnom rukom, pa će promuklim dubokim glasom:

»Zar nema nikoga od Matićâ?«

Opet tišina i međusobno zgledanje kmetova.

»A gdje su ostali šokci?« gotovo dreknu Hamzaga, pa još žešće nastavi: »Na poslu ih nema, a zato će o njihovom Marinju doći i prositi: zlatni aga, daj nam brašna, — sladki aga, daj nam ovo, — mili aga, daj nam ono. A ako aga ne dadne, ode tužba do sultana«.

Kroz šljivike odozgora od Modrana prosu sunce pregršt svoga zlatnoga praška, te sitnim zlatom vezena »ahmedija« na Hamzaginoj glavi zablista dvostrukim sjajem. Izpravi se Hamzaga i izprsi, da bude još viši i još dostojanstveniji, pa zagrmi:

»Neka znadu paskovići, da ću ih sve s reda pomlatiti«, i udari lievom rukom po srmali-kundaku kubure, zadjevene za kožnati pojas htijući time naglasiti svoju prietnju i pokazati, da se ne šali.

Glava mu se sa turbanom sagnu, sieda brada prekri gornji dio zlatom vezenoga fermena, lieva se ruka umorno spusti niz plave čohane čakšire.

Kmetovi pomisliše: baš se aga u cik-zore plaho naljuti.

Hamzaga je opet pomislio: »Kako se ne bih ljutio? Jesam li uredio eno na bari s onu stranu potoka dva velikačka guvna. Podalje su od čardaka, ali ih opet lako mogu sa čardaka nadgledati. Jesam li sazvao za danas sve Joziće, Matiće, Simiće i Kuzmanoviće na vršitbu, pa da se vrši na oba guvna? Pa jesam li ja kriv, što ne dođoše svi, skotovi nijedni?! Zar će mi Miralembeg povjerovati, ako mu na vrieme ne donesem onoliko dukata, koliko mu treba za put u Stambul? Reći će mi, da mi ne valja posao...«

Tako je mislio Hamzaga, baš — subaša — prvi subaša nad svima beglucima i selištima moćnoga Miralembega. I dok je tako mislio, kmetovi su stojali pred njim oborenih glava, pokunjeni, nepomični, a dobro su znali, da nikome ne će učiniti ama baš ništa. Dok su i aga i kmetovi tako mislili svaki svoje misli, nisu ni opazili, kako se jedno krilo kapije nečujno odškrinulo i opet pritvorilo, a da niti zvekir zvecnu niti ereza škljocnu.

Nešto trgnu Hamzagu za široki prozirni rukav, koji se spuštao niz lievu ruku. Hamzaga se malo strese od iznenađenja ili straha, ali se ne maknu s mjesta. Ukoči se, zaklopi desno oko, a lievim okom samo što žmirnu niz lievi rukav, pa kada na keranom okrajku rukava nazrie nešto kao male crvene prstiće, sitne kao crviće, neprimjetno mu se osmiehnu lievi brk, zatreptaše kapci lievoga oka, ali se odmah opet uozbilji i namrgodi, pa ljutito šibnu očima po kmetovima hoteći se uvjeriti, da li nisu opazili onu kratku promjenu na njegovu lievom brku i lievom oku.

Kmetovi su još uviek stojali kao pokisli, ali su i njihovi očni kapci živnuli, pa su se nekoji od njih pomaknuli s jedne noge na drugu. Jedan se između njih usudi prošaputati:

»Šokcima je danas svetac...«

»Batali! A kada im treba štagod, onda ne mare za svetce«, odbrusi Hamzaga, ali ga prekide ponovno trzanje za lievi rukav.

»Ma, ck«, pucnu jezikom o nebce, ali se trzanje nastavi, a u rukav mu zapiskuta glasić:

»Dedo, to bi ja...«

Kmetovi se ganuše, pa se sasvim uslobodiše, a izpod lieve ruke Hamzagine proviri dječja glavica njegova jedinog unučeta Muje.

Hamzaga nakloni glavu prema njemu, a Mujo ponovi:

»Dedo, to bi ja«, i izpruži lievu ručicu prema vrelu potoka Ljubljanice. Pogleda Hamzaga u smjeru Mujine ručice, i svi kmetovi okrenuše glave i pogledaše onamo.

Pedesetak koračaja od njih udaljeno stojalo je nekakvo paripče, natovareno dvjema punim vrećama. Paripče je mirno stajalo, a izpod gubice visio mu je ular. Nedaleko paripčeta ležao je potrbuške na obali vrela neki težak i desnom rukom nešto lovio po bistroj vodi. Pokušavao je dohvatiti nekakav žuti okrugli predmet, koji je plovio, ali mu nije uspievalo. Hamzaga i sakupljeni kmetovi prepoznaše u težaku Marka Jurakića. U vrećama su bile bundeve, pa mu je valjda jedna pala u vodu i sada je lovi. Svi mu se počeše smijati, a Hamzaga dreknu:

»Kaurine, šta mi poganiš vodu sabahile?«

Marko se diže i privede paripa do pred kapiju, a mali Mujo zapiskuta:

»To bi ja, to bi ja«, i potrča prema potoku plješčući ručicama i pokazujući na žutu bundevu, koju je ledena voda Ljubljanice prevrtala i dalje nosila prebacujući je preko kamenja.

»Zar nije i tebi danas svetac, pa si poduzeo toliki posao?« dočeka ga Hamzaga.

Marko se počeša iza uha, pa promuca:

»Da ti pravo kažem, liepi aga, ono mi jeste svetac, — sveti Ilija, — ali nije gri'ota donieti djeci nekoliko bundeva. Kada se izpeku, sladke su kao med. A ovo su prve, nema ih još ni kod koga, pa sam ih eto — kao biva tebi — i prvome donio«.

Hamzaga opipa prstima kroz vreću bundeva, pa zaklima glavom, a onda parnu noktom po kori bundeva, koja je virila iz vreće, pa zamahnu toljagom vičući:

»Zar meni nosiš ovakvo zeleno đubre? Odnesi ti to svojim svinjama, a jok meni!« pa trgnu za konopac, vreće se razdriešiše, a iz njih popadaše bundeve i odkolutaše se u potok.

Mali je Mujo trčkarao za bundevama vrišteći:

»To bi ja, to bi ja...«, ali nije mogao uloviti nijedne.

Marko se poče izpričavati, kako mu je najzrelija bila pri vrhu vreće, pa da mu je pala u vodu i eno je voda odniela.

»Ja, bila je biva pri vrhu, da mene namagarčiš«, ljutio se Hamzaga, »pa kada je nju voda odniela, neka nosi i ostale«.

I Marko morade pobacati sve bundeve u potok uz grohotan smieh služinčadi, koja se je izkupila bila pred kapijom, i uz prigušeno šaputanje begovica i ostalih hanuma, koje su provirkivale kroz drvene rešetke i zastore sa čardaka. Samo se kravaru zvanom Ljeljku nije sviđalo ovo bacanje bundeva, pa je mucavim glasovima tumačio najbližim slugama, kako je šteta, što propadoše tolike tikve, jer bi bilo bolje, da su ih dali kravama. Ali nitko ga nije slušao, a i oni, koji su razumjeli njegovo mucanje, samo su mu se narugali izplazivši jezike. Ipak je malom Muji uspjelo uloviti jednu žutkastu bundevu, koju je onda slavodobitno odnio u avliju.

Sutradan su pričali vodeničari, kako su im bundeve začepile žliebove na vodenicama, pa kako su imali stotinu muka, dok su ih povadili i vodenice doveli u izpravno stanje.

Pošto se svršila ta šala s bundevama i pošto Hamzaga raztjera služinčad, naredi kmetovima, da počnu s vršenjem. Kmetovi se raziđoše po pojatama i oborima, da izvedu konje i iznesu drvene vile, grablje i ostalo oruđe, potrebno za vršitbu. Za tili čas bila su oba guvna prekrivena razvezanim i razasutim snopovima pšenice. Pa kada je sunce odskočilo za jednu visinu stožine iznad modranskih šuma, kasali su konji unaokolo po guvnima gazeći kopitima po klasovima pšenice poput mlatilica, goniči su pucketali bičevima i podcikivali, a neki su momci pjevali. Uzavrio je život po čardaku i oko čardaka. Nad guvnima se diže pljeva i prašina. Pocrnjele žilave ruke vilama su i grabljama uklanjale slamu s praznim klasovima. Radnici su omotali glave bielim peškirima, da ih zaštite od sunca. Bosi i odjeveni samo gaćama i košuljama. Duge im košulje sežu do koljena. Znoj ih oblieva, ali uza sve to pjesme se ore.

Mali Mujo s ostalom djecom prevrće se po slami i zavlači se pod snopove. Momci mu u šali dovikuju:

»Bježi otale, Tobija, da te konj ne udari...«

»Ma kakav Tobija?« pita ih u čudu kočijaš Mustafa.

»Pa zar ga nisi čuo, kako vazdan viče: to bi ja, to bi ja, — pa zar nije onda pravi »Tobija?« raztumači mu jedan šaljivdžija namignuvši mu vragoljasto, pa stavivši prst na usta i pakazavši glavom prema čardaku upozori ga time, da nikome na čardaku to ne kazuje.

Nasmijaše se Mustafa i svi momci, pa opet veselo zapjevaše.

Nad samo vrelo nadnio se bukov gajić, koji je jutros oživio, pun hanuma i cura. Izašle i one, da teferiće i odanle promatraju vršitbu. Po lišću su prostrle i poredale jastuke, pa im je ugodnije, nego li u sparnim odajama prostranoga čardaka.

Hamzaga se poštapa o svoju toljagu i obilazi guvna. Razgoni djecu, da ne smetaju radnicima. Izdaje upute i

naloge. Nestaje ga u šljiviku iza čardaka, gdje se vrte na ražnju ovnovi za radnike i janjci za domaću čeljad. Zavirkuje u koševe i hambare, da li su očišćeni. Razigrao ga silni zamah posla, koji kipti pod vrelim žarom Božjega sunca. Okasnila je nešto vršitba, ali je pšenica liepa, pa će biti svi zadovoljni: i begovi i kmetovi, a najviše on sam — Hamzaga.

Kada je posao bio u najvećem jeku, a sunce se uzpelo povrh glava znojnih poslenika, otvori se širom kapija, izađoše momci noseći dva i dva ražnjeve s ovnovima, ogromne okrugle sinije s pogačama, sirovima i lukom, a najzad se pojavi jedan momak s burencetom na ramenima.

Čim se pojavila ta povorka na kapiji, prestade posao, i sve potrča k potoku, da se opere i umije, a onda pohita u hladovinu izpod stare kruške, da ruča i da se odmori.

Kada je sunce bilo već izasulo svoju najžešću žegu, pa se počelo naginjati prema Ceriku s onu stranu ljupljaničkog begluka, promiljiše iz skloništa i hladovine i kmetovi i begovi izmećari s konjima, pa nanovo zahukta život po guvnima i oko njih. Nanovo zakasaše konji po gomilama raztresenih snopova odmahivajući glavama od vrućine, nanovo se uzdigoše oblaci pljeve i prašine, djeca se povaljaše po slami, a iz momačkih grudiju zaori se još silnija i neobuzdanija pjesma sela i rada.

»Neka samo pjevaju, paskovići nijedni, bolje će raditi...« gunđao je Hamzaga gladeći svoju siedu bradu i odbijajući mirno dim za dimom iz svoga dugog čibuka. Sjedio je pod lipom poviše samog vrela i odanle budnim okom promatrao oba guvna i veselio se napredovanju posla. Eno su se već počeli laćati i laganih drvenih lopata, da njima izvijaju pšenicu bacajući je prema vjetru, koji je raznosio pljevu, a čista bi pšenica kao zlato padala na pometeni dio guvna. S guvna bi Hamzaga podigao oči, pa bi ih svrnuo uz kosnice, koje su se poput najljepšeg šarenog ćilima prostrle od potoka pa sve tamo do

pod sami Cerik. Kroz koji dan oživjet će i te kosnice od zveketa oštrih kosa, od pjesama i podcikivanja momaka, koji će se u dugom redu poredani nadmetati, koji će prvi od njih koseći mirisnu travu stići gore pod Cerik, pa zasaditi kosu u zemlju i podvrisnuti pobjedničkim poklikom. I Hamzaga već gleda redove bielih kosaca s bielim rubčićima na glavama, kako pogureni napried zamahuju kosama i sve korak po korak odmiču, i čuje rezko siktanje kosa i osjeća u nosnicama miris pokošene trave.

»Okasnili smo ovog ljeta, hvala Alahu«, šaptao je Hamzaga u bradu. »Ama će biti sieno kao svila...«

Osmjehnuše mu se brci i zadovoljno zadrhtaše, kađeni mirisnim dimom iz dugačkog čibuka.

Tako to potraje nekoliko dana. A svake večeri, kada bi se kmetovi razišli svojim selištima, pa kada bi se sluge zavukle po pojatama, te cure i hanume sišle na bistro vrelo, da se razhlade, zovnuo bi Hamzaga svoga sina Ibrišima i s njime odlazio nekuda u gajić nad vrelom i tamo se dugo zadržavao. Kada bi sav čardak utonuo u ljetni san, preliven mliečnom mjesečinom, vraćao bi se Hamzaga s Ibrišimom poguren, umoran, poštapajući se o čvrstu toljagu. Na kapiji bi ih dočekao vjerni čuvar Brnjo veselo mašući repom, ali ne bi ni pisnuo. Hamzaga bi ga pogladio po glavi, zamandalio bi kapiju, i popeo sa sinom u gornje odaje. Sjeli bi na sećije kraj otvorena pendžera, zapalili svaki po čibuk i šutke pušili. Oči bi im tumarale po zvjezdanom nebu i klizile preko livada i šuma, a uši bi im osluškivale žuborenje vode, zrikanje cvrčaka, daleko zavijanje nečijih pasa. Kada bi zakukurikali prvi horozovi i pirnuo ohladan vjetrić čihajući prozračne pramenove maglice oko vrela i potoka, ustali bi otac i sin i na nožnim se prstima odšuljali svaki u svoju sobu na počinak.

2.

Utišala su se guvna, kosnice su pokošene, sieno su i slama sadjeveni u ogromne plastove. Prošao je veliki teferić, na kojem su se proveselila i najela gotovo sva gospoda iz varoši. Bilo je tu svega i svačega. Poklano je desetak janjadi, a pilićima se ni broja ne zna. Izpraznilo se burence stare prepeke, popilo se nekoliko sanduka piva. Pola je sela bilo zaposleno oko priređivanja toga teferića. Bilo je svirke i muzike. Neka se znade i priča, šta je ljupljanički beg.

Sve je to prošlo, i Hamzaga se odmarao pod starom lipom kraj vrela mirno srčući crnu kavu i odbijajući oblačiće dimova iz čibuka. Nad cielim je beglukom počivala tišina, samo po čardaku i u avliji vrzla se je služinčad obavljajući svoje obične poslove. Na guvna bi dolietala jata golubova otimajući domaćoj peradi zrnca pšenice, koja su ostala razasuta u travi oko guvna. Kakav jači štropot gdjegod u blizini ili kakav sumnjiv pokret negdje u čardaku preplašio bi golubove, pa bi zalepršali krilima i odprhnuli u jatu ostavljajući pod sobom uzvitlanu prašinu i pljevu. U lietu bi se vinuli iznad gajića, obletjeli bi čardak i šljivik, pa bi opet pali na guvna. Tako se to ponavljalo po više puta. Na posljedku, kada bi se nazobali pšenice i napunili svoje guše, sletjeli bi na potok, da se napiju vode, a onda bi uzletjeli pod sunčano nebo i nestali. Odnekale bi izbacila preko polja prepelica svoje »pućpuruć«, pa bi opet sve zaniemilo i zanielo se u ljetni mir.

Hamzaga je prividno kunjao i odpuhivao dimove, ali su kroz njegov mozak prolietale misli jedne za drugima, utrkivale se i naganjale i nastojale, koja će se od njih najviše svidjeti Hamzagi, koja će jače ovladati njegovom dušom. Ponesoše ga u prošlost. Eto, sjeća se, kada je bio malo veći od Muje. Begov čardak dizao se na istome mjestu, na kojem i danas stoji, samo je onda bilo manje koševa i manje magaza. Oko čardaka je bilo

manje njiva i manje livada, a više šume. Sjeća se, da je još kao momak po sate prolazio kroz šumu, a da nije naišao ni na kuću ni na kolibu. Voćnjak je bio manji, ali je bilo u njemu svakakva voća. Pamti, da je ona stara kruška nad potokom baš kao i sada širila svoje kvrgaste grane, a i onda je bila ovakva razpucana. I stara lipa kraj vrela — evo ova ista — nadvijala je svoje grane nad izvorom i branila ga od žege sunčane. Njegov otac, rahmetli Osmanaga, upravljao je beglukom, kao što i on — Hamzaga — danas upravlja. Samo je bilo manje kmetova, a i manje briga i natezanja. Težko im je obojici bilo deverati s rajom, a nije im bilo baš ni tako lako ugoditi svakoj voljici begovskoj. A eno nije tomu baš tako ni davno, te se malo Hamzaga ne zakvači i sa samim kajmakanom, a sve radi raje. Bio tu u njega u Sočanici valjan kmet po imenu Mile. Imao Mile nešto malo kao dućana — kafane — tako nešto, pa čovjek nešto stekao i hoće silom u grad, pa da otvori kafanu. — »Ma nemoj, Mile, težko ti je to«, govorio mu Hamzaga. »Hem, treba ti privola begova, hem ti treba dozvola kadijina, a znaš, kako ti je to ..«

»Ama, zlatni aga«, veli mu Mile, »ako ti hoćeš sve se može ... «

»Vidi ti njega«, pomisli Hamzaga, »kako on to znade«.

Elem Mili pođe sve za rukom uz pomoć Hamzaginu, i on ti preprtlja u grad, pa otvori kafanu u nekakvoj kolibi preko Ukrine. Liepo i zgodno mjesto. Blizu voda, a preko vode grad. Pred kafanom meraja, a iza kafane šikara, pa kao stvoreno za teferiće. Osili se Mile, pa bez ičijega pitanja izkrči nešto šikare i napravi sebi kuću. Vidješe to komšije i tuže ga kadiji. Priča Mile sve to njemu, Hamzagi. Srče Hamzaga kavu i odpuhuje dimove iz čibuka na meraji izpred Miline kafane, pa sve pogleda čas u mutnu Ukrinu čas u gradske bedeme, i bi mu žao Mile i ovoga zgodnoga mjesta. A svakoga časa mogu banuti zaptije — i ode Milina kuća. Misli Hamzaga, misli i na dobro se smisli. Sjeti se jednoga šerijatskoga

propisa i savjetova Mili, šta mu je činiti. Za čas utrča Mile u kafanu, uze sa ognjišta užarenu glavnju, prenese je u novograđevinu, naloži vatru, očađi još vlažne zidove i zadimi cielu novu kuću. Kada dođoše zaptije i vidješe vatru nasred kuće, vratiše se, kako su bili i došli, da jave kadiji, kako ih je Vlah nadmudrio. I Hamzaga se zadovoljno nasmija.

Zanio se Hamzaga u svoje missli, pa se sjeti ljetine i poče je razpoređivati: ovoliko će prodati pšenice, ovoliko će je spremiti u koševe, a ovoliko će je kriomice sa sinom Ibrišimom snieti u »hambarine«. Mnogo mu vriede te hambarine. Ni sam ne zna, tko ih onako majstorski izdube u kamenu, u gustome gaju poviše vrela. Bile su to velike rupe, izdubene u živcu kamenu, u obliku ogromnih ćupova, duboke nekoliko aršina, a i dobrano široke. Zatvarale su se gvozdenim poklopcima, po kojima bi razasuli zemlje i kamenja, a sve to opet zasuli mahovinom i lišćem tako, da bi cieli okoliš dobio jednoličan izgled, pa nitko ne bi mogao ni naslutiti, da se tude pod zemljom krije na desetke tovara hrane. Kada bi nestalo hrane, kada bi zavladala glad, eto odatle su vadili i rahmetli Osmanaga i Hamzaga hranu i dielili je među raju.

Tko je i kada je izdubao te hambarine, nije znao ni rahmetli Osmanaga, pa eto to ne zna ni Hamzaga. Pa kako je Hamzaga sada odvojio jedan dio pšenice i kriomice ga svake noći odnosio sa svojim sinom Ibrišimom i stresao ga u hambarine, tako je to isto radio i rahmetli Osmanaga sa svojim sinom Hamzom.

Razporedivši u mislima pšenicu prešao je Hamzaga na sieno, a onda je počeo računati, kakav li će biti kukuruz i koliko li će ga biti. Ali kakav bio da bio kukuruz, pšenicom su osigurani za cielu zimu — hvala Alahu, koji dade ovako rodnu godinu!

Pun zadovoljstva snažno povuče u se kroz čibuk duhanski dim, pa ga odpuhnu. Obaviše ga kolutovi dima, vinuše mu se iznad glave i razplinuše se. Bio je s ljetinom zadovoljan, ali mu je ipak u dnu duše kopkao nekakav nemir. Nastojao je, da ga se otrese, ali bi mu to samo na čas uspjelo. Opet bi se eto tu pred njim pokazali po zemlji nekakvi sumnjivi tragovi, koje je neki dan zapazio oko »hambarinâ«. Ti su ga tragovi uporno progonili, i gdje bi god zamišljeno upro okom u zemlju, pojavili bi se ondje ti zagonetni tragovi. Kao da su otisci ljudske noge, ali opet nisu, kao da su otisci konjskih kopita, ali ni to nisu. Osim toga našao je u mahovini kraj jednoga poklopca nekoliko zrnaca pšenice. On i Ibrišim tako su oprezno sasipali pšenicu u hambarine, da nije moguće, da im se je moglo ijedno zrnce prosuti kraj otvora. Uviek bi sve pomno pregledali i zameli svaki trag. Uviek su radili tako oprezno, te je držao izljučenim, da ih je itko mogao opaziti pri njihovom poslu. Ali oni zagonetni tragovi i ona zrnca pšenice nisu mu dali mira. Ipak mora da je netko odkrio njegove hambarine i da krade pšenicu. Ta ga je sumnja ljuto pekla u duši.

Uto ga trgnu iz tih misli oštar topot, koji se sve više približavao i postajao sve oštriji. Dolazio je od vrhova, putem, koji su još davno dali begovi prosjeći kroz svoje šume, da im bude što zgodniji i bliži prilaz iz grada do ljupljaničkog čardaka.

»Ne vraća se zar Ibrišim?« upita se Hamzaga. »Istom je jutros odjahao u grad, pa nije moguće, da je već posvršavao sve poslove, koje je imao tamo obaviti, a trebao se je vratiti istom sutra na večer o akšamu . . .«

Tutnji konjski topot već izpod gajića. Eno Ibrišimova vranca, znojna i zapjenjena. Ibrišim se pogurio na njemu, pa ga samo podbada uzendžijama. Diže se Hamzaga da vidi, šta je to Ibrišima tako rano dotjeralo kući. Iz avlije iztrča Ibrišim i čim spazi Hamzagu, povika:

»Vojska bečkog cara prelazi Savu . . . Možda ju je već i prešla . . . Hoće Bosnu da zauzme . . .« pa odmahnuvši malo nastavi: »Kapetan je naredio, da se sve, što zaziva Alaha, a može baratati oružjem, sakupi u grad«.

Mršteći se i ljutito odpuhujući dimove saslušao je Hamzaga svoga sina, pa mu odmah izdade zapovied, da probere momke, da ih naoruža i da krene na obranu dina i Bosne, a on će ostati sa ostalima, da brani čardak, ako uztreba. I on bi rado pošao u kreševo, makar mu od starosti ruke tresle, ali nema nikoga, kome bi mogao povjeriti obranu čardaka.

Začas trknu Ibrišim na čardak, nađe nekakvu staru boriju pa zatrubi u nju. Razlieže se mukli zvuk borije po uvalama i preko brežuljaka ljupljaničkih. Tjeskobno je i zlosutno ječao kroz guste šume i kroz proplanke. Sa zebnjom i strepnjom osluškivali su kmetovi, okupljali svoju čeljad i zatvarali se u svoje kućice.

»Dok sa čardaka trubi stara borija, ne će biti dobra«, šaptali su najstariji i podsjećivali se među sobom, da je baš ovako prije nekoliko godina zatrubila borija sa čardaka, kada se ono bila uzbunila raja, pa je bilo i vješanih i poubijanih kmetova, a bome ni agama ni begovima nije uzfalilo ni crvenih pietlova nad čardacima, a ni kuršuma posred srdca.

A tko bi znao, na što sve to sluti? Na dobro svakako nije: bit će ili rata ili kakvog nameta na raju. Samo oni viđeniji i bistriji bili su uvjereni, da onaj kobni i jezivi jek borije znači rat između Beča i Stambula. Pa zašto ni Beč ni Stambul ne nađoše zgodnije mjesto, nego baš Bosnu odabraše za svoje krvave megdane?!

Dok su se na čardaku cielu noć sakupljali momci, vjerni dinu i Alahu, pa pripremali oružje i snabdievali se hranom, dotle su po selima — čim je pala noć — zaredale neke sjene šuljajući se kroz šljivike i bašće, prikradajući se kućama, a sve u gluhoj tišini.

Šapat je prolazio kroz sela niem i tajanstven, sjene su nečujno klizile i gubile se u noć. A sve su se kretale u stanovitom smjeru i izčezavale u provaliji s onu stranu Cerika. Tu se sastadoše od svake kuće po jedno mužko čeljade, da učine vieće, šta će i kako će. Iz Dubočca sa Save stigao im je glas o snazi i moći vojske bečkoga

cara, koja dolazi u Bosnu, da oslobodi raju. I taj je glas proletio sva sela i prešao u susjedne kadiluke. Jedni su bili za to, da još noćas zapale čardak, pa neka mu se zametne svaki trag. Drugi su savjetovali, da pričekaju, dok odu momci sa čardaka u grad, pa da ga onda razore. Treći su opet iznosili, da im od toga ne bi bilo koristi, ako begovi ostanu, nego da bi mogli još i zlo proći kao ono prije nekoliko godina. Četvrti su odvraćali od toga nabrajajući sva dobra, što su im učinili Hamzaga i njegov rahmetli otac Osmanaga, pa barem njima za ljubav neka ne diraju u čardak, u kojem su se rodili i odrasli, a Osmanaga i umro, ne radi begova, nego iz zahvalnosti prema dobročiniteljima. Peti skočiše, da treba spaliti sve, što je tursko. Među ovima se izticao inače mirni i bezazleni Marko Jurakić.

Šumio je zbor poput podzemnog potoka klokoćući čas kao pomaman i prijeteći, da će sve poplaviti, čas se pritajivajući i tiho žuboreći bezazleno i sladko. U tom njihovu viećanju i natezanju zatekoše ih i drugi pietli, te se oni raziđoše svaki sebi urekavši opet za drugu noć zbor.

Sutradan se uzkomeša sve u čardaku i oko čardaka. Ode Ibrišim s naoružanom četom konjanika i pješaka.

Kada pade opet noć i čardak utonu u san, zašušta nešto oko siena, frcnu jedna iskra, frcnuše dvie, palucnu plamičak, zaždi se sieno. Nevidljive ruke prebaciše rukovet upaljenog siena preko taraba na hambar, a rukovet na klanicu. Uto se prolomi kroz noć divlje zavijanje pasa čuvara, i netko urliknu:

»Jangija! Gorimo!« ...

Sakati, hromi i ćoravi sluge, koji su bili ostali na čardaku, uztrčaše se. Grabe sjekire i motke, kabliće i bakrače. Jedni nasrnuše na plastove siena, a drugi na zgrade oko kuće. Jedni donose vodu i polievaju, a drugi mlate motkama po vatri. Neki obletiše čardak i pretražiše šljivik, zaletiše se i u gajić u potrazi za palikućom, ali bez uspjeha.

Gledala je raja iz svojih kućica, kako iznad čardaka prosiecaju noćno nebo plamene perjanice, pa se jedni s kablovima i kazanima otisnuše prema čardaku, a drugi ne odoše na urečeni zbor. Eto netko preteče one žestoke, — a ne znaju, tko bi to, — i omete dobronamjerne.

Hamzaga je stajao nasred avlije obasjan crvenim plamenom, kao i da sam gori. Bio je znojan i zadihan, i nitko nije bio primjetio, kako je malo prije bio potrčao u gajić, kao da nekoga progoni, i kako se brzo vratio. Nikome Hamzaga ne reče, da je spazio bio nekakvu sjenu, koja je šmugnula u gajić, i da mu je eto pobjegao nekakav hazduk. koji je zasigurno i vatru podmetnuo.

Biesnio je Hamzaga i psovao mašući kuburom u desnoj ruci i potežući lievom rukom handžar iz korica.

»Karavlasi prokleti, platit ćete vi meni ovo!« urlao je svojim staračkim glasom.

Njegov unuk, mali Mujo, trčkarao je u košuljici po dvorištu plješčući ručicama i cičeći od dragosti. Razdragalo ga ovo veličanstveno osvjetljenje, kakvoga još nikada nije vidio.

Dok su kmetovi gasili vatru i sa strahom premišljali, šta li će ovo biti, i dok su kmetice prestrašeno i izbezumljene uslied vihora naglih događaja provirivale iz svojih kućeraka, provlačila se kroz šikare Cerika nekakva sjena i odmicala sve dalje i dalje od čardaka, šuljajući se i puzajući, dok se ne uvuče u jednu kućicu daleko iza Cerika.

Bio je to Marko Jurakić. U kući ga dočeka starica majka sjedeći kraj ugasloga ognjišta.

»Gori li leglo gujino, gori?« zlurado će sinu. »I tvoj je otac izgorio, pa neka i begovi vide, da ima i za njih pravde. Jazuk samo, što nisu na čardaku, pa da osjete, kako vatra prži«.

»Majo, ne spominji mi više vatre«, uzdahnu Marko, »jer kad mi tako govoriš, nešta me spopadne, kao da moram sve sažeći«.

Dok se je Marko izuo i izpružio, da odpočine, starica je neprestano nešto mrmljala i u tami tapala tražeći valjda zgodno mjesto, gdje će leći.

»Jesu li se budili djeca i žena?« šapatom će Marko.

Pošto starica odvrati »jok«, dometnu Marko:

»Ne kazuj nikome...«

U kući zavlada grobna tišina. Kako je Markova kuća bila daleko i po strani, nije do nje dopirala graja od čardaka.

Ali ne potraje dugo ta tišina, kada negdje u kukuruzima izpod kuće nasta kršenje kukuruza, i tišinu naruši nekakav topot kao od nečijeg trčanja.

U mraku se Marko izpravi i osluhnu.

»Šta je, sine?« šanu majka iz tame.

»Ili je zvier — ili koji drug — — ili potjera...« pomisli Marko ne odgovarajući majci.

Lomljene kukuruza i topot primicali su se sve bliže i bliže. Evo stigoše pred samu kuću i zaustaviše se. Netko zalupa na vratima i viknu:

»Ustaj, Marko! Gori čardak... Hajde gasiti...«

»Tko si Božji?« bunovno će Marko.

»Ja, kum Ilija. Digli su cielo selo, pa hajde i ti, a ja odoh dalje...«

Opet topot te šuštanje i kršenje kukuruza, ali sve slabije i udaljenije, dok se ne izgubi negdje na drugoj strani poviše kuće.

»Nejdi, sinko!« psiknu majka.

Iz sobe zamnije plakanje djece i dozivanje žene:

»Marko! Gdje si? Šta? je?«

»Smirite se samo, nije ništa,« glasno će Marko. »Gori čardak, pa me zovu, da ga gasim...«

»Nejdi...« šapće majka.

Marko se začas obu, izpadne iz kuće i odjuri u noć ostavivši u kući stravu i nemir. Starica je tjeskobno zazivala ime Isusovo i suho u pô glasa ječala:

»Snaho, moli se za pomoć Božju, a djeca neka mirno spavaju«.

4.

Kada je počelo svitati oblačno jutro, čardak je sablastno izronuo bez krova, koji je izgorio i od kojega su stršile samo neke sagorene i pocrnjele grede. Orunjeni i čađavi zidovi još su čvrsto stajali. Oko čardaka ležali su u kamarama izgoreni ostatci pojata, klanica i drugih zgrada, iz kojih su se još izdizali pramenovi dima. Povrh garišta nadvijale su se opaljene grane stare kruške.

Po opustošenoj avliji povlačile su se sjene po kojeg služinčeta, umornog i shrvanog uslied noćašnjih napora, koje je tražilo zgodno mjesto, gdje će se izpružiti i malo odpočinuti.

Daleko otale kroz zelenilo Cerika prolazio je Marko Jurakić garav i opaljen po licu, izderanih rukava, ranjavih i čađavih ruku. Jedva je vukao nogu za nogom. Uza sve to iz njegovih modrih očiju blistao se neki osobiti sjaj i duševna smirenost.

Idući tako razmišljao je o svemu, što se je desilo prošle noći. I ponovno izkrsnu pred njim palucanje ogromnih plamenova oko čardaka, koji su poput ognjenih zmijurina izkakali prema tamnome nebu. U duhu je ponovno gledao, kako se ljudi kine promočeni do kože, noseći vodu i sipajući je u ždriela požara. Kao biesan je nasrnuo i on, da gasi vatru, jer je osjećao i u svojoj duši plamen. Uto se najednom bila digla vika i cika, i svi su počeli tražiti maloga Muju. Dozivali su ga, vikali, ali se on nije odazivao. Siedi je Hamzaga sav mokar i osmuđene brade urlikao oko čardaka.

Uto je Marko u jednom trenu pri bljesku vatre spazio na jednom prozoru malu glavu, nad kojom su izpod krova titrali plamenovi. Marko se za tili čas kao munja zaletio u čardak, nad kojim je već cieli krov bio u plamenu. Suhe su daske praštale kao male puške, pregorene su se grede rušile uz lomljavu, varnice su kao usijana mećava sipale na sve strane oko njega. Doskora je Marko iztrčao iz zadimljene kuće noseći na rukama

maloga Muju, maloga spržene̲ga i garavoga, ali živoga. Hamzaga ih je zagrlio obojicu i promucao:

»Halal ti vjere, Marko!«

I to je bila za Marka velika nagrada. Ne to, što mu je rekao Hamzaga, nego to, što je Muju, Hamzagina unuka, iznio iz vatre. Pa kada je sve to pričao kod kuće, završio je:

»Ako je valjalo kazniti begove, nisu nam ništa skrivili ni Hamzaga ni Mujo«.

II.

1.

Kada se je stišala ratna vreva i umuknulo gruvanje topova, odjekivali bi samo još u gluhim noćima osamljeni hitci pušaka negdje u daljini. Mir se opet povratio u modranske i ljupljaničke šume. Obnovljeni čardak na vrelu Ljupljaničkog potoka počivao je u jesenskom suncu. Seljaci, kmetovi i sluge išli su za svojim poslovima. Život je tekao svojim starim tokom upravo poput onoga potoka, samo što se stari Hamzaga više pogrbio. I sada bi znao sjesti na svoje omiljelo mjesto iznad vrela pod lipom, s koje se osipalo uvenulo lišće sjetno šušteći. Sjetan je i nujan Hamzaga, lieni su i žalostivi kolobari dima, koje preko volje odpuhuje.

Čini mu se, kao da je eto jučer otišao njegov Ibrišim sa četom svojih ljudi na obranu dina i Bosne. To mu se samo tako pričinja, jer dobro znade, da je od njegova odlazka prošlo i nekoliko sedmica. Kroz to se vrieme zbilo mnogo događaja i velikih i potresnih. Bosna je promienila gospodara, a njegov se Ibrišim nije vratio, niti će se ikada vratiti. Dvie nesreće survaše se zajedno na njegovu siedu glavu, a ni sam ne zna, koja je veća i bolnija. Pusti mu je postao čardak, premda je pun i čeljadi i svakog Božjeg dara. Ne vesele ga ni kukuruzne njive, koje su poniele kao malo kada. Raztužuje ga pogled na livade, po kojima se biele stada ovaca i po kojima mirno pasu begovska goveda. Zaplakao bi od stida, što eto sultan izruči Bosnu, biser svoga carstva, bečkome caru. Procvilio bi od tuge, što je izgubio sina, svoju desnu ruku i podporu svojih starih dana. Zaplakao bi i procvilio, ali eto — Alah je tako odredio, tako je bilo suđeno.

Kada su se ono vratili momci, koji su bili zajedno s Ibrišimom otišli, pa kada su mu javili, kako su pred Dobojom dočekali husare, kako su ih stali s dviju strana biti pa kako ih se samo nekoliko spasilo na brzim konjima, zaigralo mu je staračko srdce, kao da je i sam sudjelovao u tom boju, kao da je i sam iz stare kremetrupova. Dobro su vidjeli kako raznese i Ibrišima, kao da je i sam jurišao proti neprijatelju mašući starinskim handžarom i paleći iz malih kubura. Pa kada su mu počeli nabrajati junačka djela, koja je izvršio njegov Ibrišim, ponosom mu se obasja lice. Gord je bio na svoga Ibrišima, koji je sa šačicom svojih ljudi bio jurnuo na jedan ušančeni top, koji je zadavao Bošnjacima mnogo jada. Zazivajući ime Alahovo hrlio je Ibrišim prvi držeći u lievoj ruci dugačku šišanu, a desnicom vitlajući iznad glave oštrom handžarinom. Velikim skokovima približavao se topu, — kada top ruknu, pa nešto prsnu usred Ibrišimovih ljudi i omota ih oblakom crnog dima. Samo su još mogli vidjeti, kako iz oblaka dima poletješe na sve strane komadi raznesenih tjelesa: ruke, noge, glave bez trupova. Dobro su vidjeli, kako raznese i Ibrišima, kao da je od plieve, pa kako mu je desna ruka držeći još čvrsto handžar visoko odfrknula u zrak i pala pred sam onaj top, a handžar se vrškom zabo u zemlju. Tako je i mrtva ruka htjela izvršiti dužnost, koju joj je srdce bilo namienilo.

»Junak je bio i junački je poginuo«, završio je Ibrišimov glasnik svoju pripoviest.

Hamzaga je bio uvjeren, da njegov sin, ovjenčan slavom, sluša sada pjesme hurija i uživa u slastima, kojima nebo obasipa samo junake, što se žrtvovaše za din i dom. Kroz kolute dima, što ih je odpuhivao iz svoga čibuka, gledao je te prizore Ibrišimove slave i veselja, ali bi ga kukanje Emire, Ibrišimove udovice, dozvalo na zemlju i u zemaljsku zbilju.

Dugo je Hamzaga skrivao pred Emirom Ibrišimovu pogibiju. Ali dugo Ibrišimovo izbivanje, pa povratak nekih njegovih ljudi, Mujina zapitkivanja, a na koncu odlazak turskih činovnika i askera prisiliše ga, te morade i njoj saobćiti tužnu viest. Odmah se je bio i pokajao, ali je opet pomislio, da bi to ona od služinčadi kad li tad li saznala.

Kad je Emira čula, kako joj je Ibrišim poginuo, u prvi mah nije od sebe dala ni glasa. Samo je razrogačene oči uprla u Hamzagu, skamenila se i obamrla. Nekoliko je dana ležala, a kada se opet pridigla, nije se mogla izpraviti, nego je pogrbljena lunjala po sobama kukala i ječala. Samo bi mali Mujo svojim nestašlucima znao joj izmamiti lagani smiešak na oronule obraze.

2.

Svako čudo za tri dana. Tako je bilo i sa promjenama, koje su morale nastati nakon dolazka austrijske vojske u Bosnu. Ljudi se ubrzo naučiše na nove nazive ureda, prilagodiše se novim propisima, ukoliko su bili stari izmienjeni. Raja ostade rajom, begovi ostadoše. Ostade Bosna u očekivanju boljih dana. Ostade sve pri starome, samo se promienio gospodar. Neprilike je zadavao tuđi jezik, kojim se sada po uredima govorilo.

Tako se desilo, da umalo nije Ismetaga, muktar iz Velike, dospio u zatvor, jer se nije mogao sporazumjeti s predstojnikom. Pošao Ismetaga u grad, obukao svečano odielo, zadjenuo za pojas malu kuburu i handžar, sa srmom ukrašenim kamzama. Bio je red posjetiti predstojnika i pozdraviti ga. Pope se u konak i uniđe u predstojnikovu sobu. Po starom običaju pozdravi predstojnika, pa mu reče, tko je i što je te zašto je došao. Sve liepo hrvatski, kao što je to i prije činio, kada bi se promienio gradski kapetan. Sluša ga predstojnik i sluša i sve se nešto vrpolji, pa dobaci po koju, koju

Ismetaga ne razumije, dok najednom ne ustade te prozbori!

»Ja ne znati, što oni hteti. Idi u haps«.

Začudi se Ismetaga, pa pomisli: »Vidi! Mjesto crne kave i cigare, šalje me u haps«.

Uto predstojnik dozva zvoncem podvornika, — i Ismetaga bi bio dospio u zatvor, da se podvornik nije dosjetio jadu i zamolio kancelistu — nekoga Čeha, staroga izsluženog »feljbabu« — za posredovanje.

Na koncu se ipak sve svrši s crnom kavom i cigarom.

Kada je Hamzaga čuo za ovo, sav se zacrvenio od srčbe i zaključio, da nikada njegova noga ne će stupiti u grad, dok je tamo taj novi gospodar. Neka se s njima nateže beg, kako znade, ali im on ne će živ na oči, da ne bi i njega pod stare dane osramotili. Znade on dobro, što su velika gospoda i kako s njima valja postupati. Bio je i u Sarajevu i u Stambulu, razgovarao je i pio crnu kavu i s mutesarifima i sa vezirima, a da ni ne spominje kadija i kapetana, pa makar i bio po koji od njih i Osmanlija, sa svima je on liepo, a i oni s njime. Prošla su ona liepa vremena, a prošla je i njegova mladost. Možda se i vrate liepa vremena, ali ih on sigurno više ne će dočekati.

Kada bi ga beg pozivao u grad, poslao bi mu Hamzaga Marka Jurakića, kojega je bio zavolio od onoga dana, kada mu je ono iz vatre izbavio Muju. Znao bi po koji put otići do Markove kuće, pa sjesti ili pred kućom ili u kući i porazgovoriti se s Markom o težačkim poslovima. Vidio je, da je Marko bistre glave i da znade mnogo toga. Poveo bi nekada i maloga Muju, pa dok bi on s Markom divanio, dotle bi se Mujo igrao s Markovom djecom. Tako se njih dvojica sprijateljiše.

Jednog dana, kada je bilo branje kukuruza u najboljem jeku, dohrli Marko kao bez duše pred čardak, pa ravno pred Hamzagu, koji je sjedio na svome mjestu

pod lipom. Pravo ga ni ne pozdravi, već onako još u hodu gotovo povika:

»Zlo je, aga, veliko zlo!«

»Kazuj, šta je!«

»Došli nekakvi strani ljudi u Maričin han s torbacima, punima knjiga, i s nekoliko tovara šarenih pritaka, pa govore, kako će im beg prodati svu šumu od Vrhova pa sve do Cera, pa kako će je izsjeći i kroz nju provesti nekakav gvozdeni put, kojim će se voziti ravno do Sarajeva«.

»Vidi, vidi. A tko ti to reče?«

»Kazuju ljudi, koji su bili jutros u gradu«.

»Nuto, nuto!«

»I što kažu još, dragi aga! Vele, da će tim putem moći stići za jedan dan u Sarajevo«.

»Eh, bilo im sa srećom!« posprdno se nasmieši Hamzaga. »Šejtani su to, — đavoli, a ne ljudi! Kakvi li su to konji, koji će za dan u Sarajevo? Polomit će noge prije, nego što stignu do pola puta«.

Dok su Hamzaga i Marko razmišljali o tim novostima i o njima se razgovarali s ljudima, osjećali su, da je to početak provale u Bosnu nečega, što je jače od vojske. Osjećali su, da nadolazi nova nepoznata bujica, koja će probiti sve brane i nasipe, koji su joj dosada odolievali na granicama Bosne, i da će nahrupiti snažne struje, razliti se po cieloj Bosni i — preplaviti je.

Svaki je od njih na svoj način tumačio dolazak stranaca, svrhu njihova dolazka, njihove namjere te svrhu gradnje željezničke pruge.

Hamzaga je u tome vidio ne samo očiti napadaj na sve, što mu je najsvetije: na vjeru, na slobodu Bosne, na rodni kraj, na prirodne krasote, na prastare običaje, na pradjedovski način života, u kom se osjećao najlagodnije i koji je bio najsigurniji bedem proti svemu stranome. Vidio je najezdu uljeza u biele čardake, u pitoma polja, sjenovite šume, u voćnjake, okićene plavim šljivama, žutim kruškama mirisavkama i rumenim jabukama. Njegova se duša bunila, srdce mu je kipjelo u nemoćnom biesu.

»Kaurin! Švabo! Pasković!« psikao je odpuhujući dim za dimom.

Marko je opet sasvim drugčije prosuđivao nove događaje. On je ovako razmišljao o njima:

»Evo, dolaze nam — istinabog — Švabe. Ali i oni su ljudi, i još k tome krštena čeljad. A s njima nam dolaze i braća s onu stranu Save. Naša krv — Hrvati. Hvatamo se za ruke, koje smo dosada samo željno pružali jedni prema drugima, — kako ono reče fra Domin neki dan na Plehanu. Bit će ipak lakše, a možda i bolje, samo ako budemo složni i ako budemo mislili i postupali bratski. A što se tiče baš toga »gvozdenog puta«, pa ne će nam zar donieti nesreću. Trebat će i tu radnika, pa će sirotinja zaraditi koju krajcaru. A što se tiče šume, ne će je zar baš cielu povaljati. Ima je — hvala Bogu — dosta. Ostat će je i nama«.

Dok su oni takve misli mislili i vodili o njima razgovore, uzkomešaše se mirne kmetovske kućice, zabrujaše begovski čardaci, uzbuniše se čaršije od Broda do Doboja i od Šamca do Gračanice. Jedni viču:

»Dovest će Austrija nekakvog zmaja, koji vatru riga, pa će ga natjerati u naše šume i u naše njive. Popalit će nam sve. Nijedna cura ni žena ne će ostati pošteđena. Djecu će nam živu proždirati i ljudima će krv izpijati. Na noge, braćo! Ne dajmo se! Kome je stalo do dina i obraza, neka se opaše junačkim oružjem i zabaci pušku na ramena!«

Drugi ih opet nadvikuju:

»Ne ćemo više smjeti usjeći ni drvceta, jer će drva trebati za švabska gvozdena kola, u kojima će gorjeti vječna vatra kao u paklu. Ne ćemo više smjeti orati naše njive niti sijati išta, jer će se po njima obadati vatrena neman, pa ako što i posijemo, sve će ona satrti

i spaliti. Oduzet će nam naša kmetovska selišta, da se po njima uzmognu nesmetano utrkivati šajtanska kola«.

Nije čudo, da su takve glasine uzbunile sviet. Nije ni čudo, da su gradovi i kasabe slali svoja izaslanstva sad u Sarajevo, sad u Zagreb, pa u Brod, da odklone nesreću od svoga kraja, premda se još nije ni znalo, kojim će se smjerom graditi taj zagonetni put.

Ali bilo je i poslovnih ljudi, koji su računali i ozbiljno mislili. Ovima je i te kako bilo stalo do toga, da se željeznička pruga provede kroz njihova mjesta i preko njihovih imanja. Među ovima se vodila borba nečujna i tiha, ali uporna i bezobzirna, a to je bilo od koristi samo poduzetniku. Nije on bio čovjek od jučer, nego pravi punokrvni trgovac, koji izdaje šakom, a grabi kapom. Znao je za uzbunu među narodom, ali ga to nije ni najmanje smetalo. Ta iza njegovih leđa stojala je vojska. Željezničku prugu gradi za vojsku. To mu je bilo dovoljno. Preko svojih ljudi proširi viest, da će prugu početi graditi od Broda, pa će je skrenuti prema Odžaku, a odavle uz rieku Bosnu na Doboj, pa dalje sve do Sarajeva.

Kada to začuše Dervenćani, pade im težki teret s duše.

»Hvala Alahu, što ukloni od nas ovu veliku napast!« odahnuše zadovoljno.

Ali to nije bilo svima baš pravo. Miralembeg je bio sebi utuvio u glavu, da pruga mora prolaziti kroz njegove begluke, pa puklo kud puklo. Hamzaga nije zato znao, radi toga ga kao grom iz vedra neba pogodi poruka, koju mu posla Miralembeg, a koja je glasila, da pripravi sve, što je najbolje, za jednu veliku gostbu, za teferić, na koji će on doći sa svojim družtvom i na koji će povesti i »indjilire« — mjernike — i ostalu gospodu, koja grade prugu. Neka bude sve spremljeno obilno i dobro, kao da dolazi sam sultan.

»Vidi ti njega« naljuti se Hamzaga. Ali kada beg tako hoće, ne može mu se protiviti. Radi toga dozva

Marka, pa mu reče, i kako beg želi, te mu povjeri, da dobavi najbolje kuharice i najvještije momke, koji će peći, kuhati i goste posluživati.

Tri je dana Marko hodao, dok je sakupio po izbor čeljad. Tovari razne hrane i svakojakih pića nagomilani su u prostrane magaze i smočnice. Po vas dan se pekli kolači i sladkiši. Pozvan je bio i slastičar iz grada, koji je sam sve to priređivao, mutio i miesio i pekao, a pomagale su mu tri kuharice. Nekoliko se sanduka piva hladilo u najdubljem podrumu, a na sami dan teferića spustit će ih u vrelo, koje je hladnije i od leda. Određeno je bure najbolje rakije od suhih šljiva. Naslagano je brdo staklenki sa raznovrstnim sladkim pićima. Izabrana je najmlađa i najdeblja janjad, koja će se na ražnju izpeći na sami dan teferića. Probani su pilići, patke i tuke, koje će se u oči teferića zaklati. Lovci će se pobrinuti, da ne uzmanjka ni divljači, bilo srnetine bilo zečetine, a naći će se i koja divlja kokoš. Voća, kakvoga ti god srdce žaželi, bilo je što po tavanima i na rafama, a što je po voćnjacima. Ukuhanog voća i »sladkoga« u zemljanim lončićima i ćupovima bile su pune »musandre«, slične ormarima, uzidanima u zidove. Od suhih šljiva, krušaka, jabuka i oraha mirisale su posebne smočnice. A za liečenje glavobolje i razbijanje mamurluka bili su uviek u podrumu spremljeni ćupovi »turšije« od krušaka takiša. Sve je to čekalo pravi čas i vješte ruke, koje će od toga stvoriti čudesa od jela, mesnih poslastica. Bit će tu »dolma« od paprika »sahani« će se prelievati od svakovrstnih mesnih jela, ukuhanih u povrću, tepsije će se savijati pod težinom sladkih i slanih pita: sirnjača, krumpiruša, zeljanica, bureka, a ne će manjkati ni urmašica ni baklava. Povrh svega toga naručeno je iz Dubočca savskih somova, šarana, kečiga i smuđeva. Neka se vidi, da sofra bosanskoga bega ne treba postidjeti ni careve ni sultanove sofre.

A da bi se zadovoljila možda i koja prikrivena željica kojega stranoga gosta, dosjetio se Marko, pa je

češući se iz uha stao pred Hamzagu, i kao da je u neprilici, napomenuo mu:

»Eto među stranim gostima bit će i krštene čeljadi, pa ne bi bilo na odmet, — ali samo nemoj biti uvrieđen, jer ja znadem i poštujem stare adete, — ali ne bi bilo na odmet, kada bismo dobavili i vina, no ne kakvog god, nego onoga u staklenkama, staroga i onoga, što se pjeni. Osim toga krštenom se čeljadetu hoće, kada je kakva velika čast, prigrizti makar samo malo i nešto... Samo nemoj se ljutiti, dragi aga. Ja poznajem svoje ljude.... Bez zamjerke... Trebalo bi im i pečene prasetine...«

»Neka jedu kod tvoje kuće, ali ne će ovdje!« planu Hamzaga.

»Pa tako sam i mislio. Ja ću vino i prasetinu spremiti kod moje kuće, pa ako se kojemu prohtjedne — »»Bujrum«« — reći ćemo i povest ćemo ga malo na šetnju, a ja ću gdjegod tamo dalje u hladovini kraj potoka napraviti hladnjak, prostrti moju siniju, a suđe i ostalo dobavit ćemo iz grada. Pa neka se časte i tamo i amo, kako koji htjedne«.

»A nemoj zaboraviti zovnut i svirače i pjevače«.

»Ne ću, aga«.

I svanu dan velikog teferića. Rano zorom, dok se još sunce nije bilo pomolilo, pretvoriše se dvorišta oko čardaka, voćnjaci i ledina niže vrela u pravo vašarište. Miešali su se tuda mužkarci i žene, i odrasli i djeca, i katolici i muslimani, i seljaci i građani, i hanume i seljanke. Svatko je obavljao svoj određeni posao: jedni su iznad vrela podizali od stubova i granja ogromnu sjenicu; drugi su nosili mindere i sećije, ćilime i jastuke, i to sve smještali pod sjenicu. U kuhinji se peklo i kuhalo cieli prošli dan i cielu noć, pa se jutros opet nastavilo, a već su se u voćnjaku na zgodnim mjestima razplamsale vatre, nad kojima će se vrtjeti janjci na ražnjevima. Oko vatara skakala su djeca i vriskala, a u prolazu bi se zadržalo i po koje odraslo čeljade, da ogrije ruke, jer je jutro bilo hladno, a još je hladnije

kraj ledene vode. Dim, još nerazgorenih vatara, miešao se s pramenovima magle, koja se je izvijala iz vrela i iz potoka. Vikom i cikom odjekivao je gaj iznad vrela, a od vremena do vremena zaorila bi i po koja pjesma iz momačkog grla, prosula bi pregršt vedrine i topline među zaposleni sviet, pa bi iznenada utihnula, jer je pjevač u poslu ili morao nekome nešto reći ili je morao prestati pjevati, da čuje, što mu drugi govore, ili je dižući kakav težak predmet u pola pjesme zamuknuo. Hamzagine oči i Markove ruke bile su kraj svakoga posla. Mali Mujo nalazio se još snen i driemovan na svakome mjestu, a pogotovo ondje, gdje je najviše smetao.

U neko doba počeše i gosti pristizavati u kočijama, kolima, na konjima, a nekoji i pješke. Mnoge hanume i begovice bile su već dan prije prispjele, pa su prenoćile na čardaku.

Stiže i Miralembeg s graditeljima i mjernicima. Visok, plećat, crnomanjasta lica, crnih dugih brkova izpod kukastog nosa izticao se iznad sviju. Iz crnih mu očiju, koje su gotovo sanjarski gledale u sviet, bljesnuo bi u razgovoru po koji puta titraj nepovjerenja. Govorio bi polagano, otegnuto. Ono nekoliko mjernika i graditelja obasipalo ga je pitanjima. Neki su od njih govorili hrvatski, pa su kao tumači posredovali između bega i drugova, koji su govorili njemački i madžarski. Gosti su izkazivali svoje divljenje čardaku i prostranome imanju usred nepreglednih šuma. Zanosile su ih prirodne ljepote okoliša, a nada sve ubavost samoga izvora Ljupljaničkog potoka.

Ledena ljuta rakija razveza još bolje razgovore i pojača glad ogladnjelim gostima. Žure se momci s pečenim janjećim plućicama, iznose ovčije sirove, suhe i svježe, s crvenim lukom. Redaju se posude s maslacem, žutim kao zlato. Zaslađuju se gosti lipovim medom. Svatko se jagmi za pšeničnim kruhom, slađim i ukusnijim od najbolje padišpanje. Pa kada utažiše glad, zališe sve crnom kavom, kakva se ne pije ni u Carigradu.

Nakon toga raziđe se družtvo. Glavni graditelj i dvojica mjernika uzjahaše konje, pa krenuše s Miralem-begom, da razgledaju imanje. Beg ih povede najprije do Maričina hana. Odatle se spustiše prema Dažnici. Stranci su se zanimali za svako brdašce i za svaku dolinicu i uvalu. Više su se razgovarali među sobom, nego što su bega zapitkivali. Jedan je od mjernika živahno tumačio ostaloj dvojici, — valjda je već prije ovuda prolazio. Kada su se oko podne vratili čardaku, kimnu glavni graditelj glavom begu zadovoljno se smiešeći, i na dušak izpi pruženu mu čašicu ljute rakije. Nešto reče njemački, a jedan mjernik šapnu begu:

»Bit će postaja Han Marica«.

Beg se nasmieši i namignu Marku, koji ga je neprestano pozorno promatrao. Skoknu Marko do prvog momka, ovaj odtrča u čardak, i odpoče gostba, prava begovska gostba. Jelo se redalo za jelom, pića se natakala i mienjala. Iz bašće se razliegnu svirka, zaori se pjesma. A kada je izgledalo, da je razpoloženje doseglo svoj vrhunac, izađe nekoliko mladića u liepom narodnom ruhu, pa zaigra kolo na ledeni niže vrela. Od topota njihovih razigranih nogu jedva se je razabiralo cilinkanje tamburice.

Oko kola vrzla su se mnoga djeca, a među njima i mali Mujo. Oponašajući momke povedoše i djeca kolo.

Beg je bio razdragan, pa da i goste razveseli, davao bi svaki čas Marku razne znakove, na što bi Marko slao sad ovoga sad onoga momka ili u dvorište ili u vrt ili nekamo dalje među kmetovske kuće.

Nasta natjecanje među momcima, koji će dalje skočiti, koji će brže poteći, koji će se dalje baciti kamena s ramena. A da pokažu strancima svoju okretnost i jačinu svojih mišica, uhvatiše se dvojica u koštac, pa se junački pohrvaše.

Kako je beg slao po Marku nagrade pobjednicima, mlađarija se još više razigrala i još više goste oduševila.

Kada je pao mrak, naložene su velike vatre, tako, da se je oko čardaka sve sjalo kao u pola biela dana, te su probliedile sitne svjetiljke, koje su bile nanizane između sjenice i čardaka.

Za odmor pospanih gostiju bile su uređene na čardaku sobe, ali je većina gostiju dočekala zoru pri punim čašama i zdjelama, krcatima kiselih jela.

3.

Nakon teferića zavlada neobična živahnost po modranskim i ljupljaničkim šumama. U gomilama nagrnuše radnici u tihe bukvike. Svojom grajom raztjeraše divljač i zvjerad. Jata su ptica oblietala svoja gniezda, te su preplašena od lomljave starih stabala, koja su padala pod udarcima sjekira, odlietala dalje i tražila sigurnija i mirnija mjesta u dubini šume. Padalo je stablo za stablom lomeći i kršeći granje. Udarci su sjekirâ neumoljivo i neumorno odjekivali. Pile su i testere bez oduška gudile. Tesale su se grede, pilile daske. Odzvanjali su udarci čekića. Gradile su se daščare za stanovanje. Gruvali su laguni i krčili prolaz kroz prašumu. Nad krajem, koji je dosada počivao u svome dugovjekom snu, prolamalo se je nebo od huke i buke strojeva, od vike i galame radnika, od praskanja slomljenih debala, od škripe stotina kola, kao da su se probudile sve sile, koje su stoljećima spavale u dubinama zemlje.

Gradi se put za željezničku prugu. Ostvaruje se želja Miralembegova.

Dok je danju i noću snažno udaralo bilo rada kroz ljupljaničke šume i razliegalo se njegovo kucanje preko dalekih šetališta, skutrio se je Hamzaga u svojoj sobi, te po nekoliko dana nije izlazio. Jeku udaraca sjekira osjećao je kao udarce malja po vlastitoj glavi, kao izbijanje zadnjih ura sa ogromne »sahat kule« sudbine, zadnjih ura njegove Bosne ponosne. Noću ga je nešto trzalo

iz sna, nije mu dalo spavati. Danju ga je progonilo, kamo bi se god maknuo. Zaboravio je na Emirino kukanje i jaukanje, nije ga više čuo, premda ono nije prestajalo. Podgrizali su ga duševni jadi, pa je bio odlučio preći u grad, zatvoriti se u svoju kuću na »harmanu«, ne izlaziti iz nje i u njoj dočekati propast svieta, jer je sve govorilo, da se ovo približava konac svieta. Ali kad je od Marka saznao, kako se u gradu ruše stari bedemi, kako se raznosi kamenje gradskih kula, kako nestaje spomenika prošlosti i slave njegova rodnoga mjesta, i da se njima zidaju nove zgrade, u kojima će se odsad krojiti pravda, odustao je od svoga nauma, da ne gleda još i tu sramotu.

Oronuo i sav pogrbljen ipak bi po koji puta izašao i obašao lipu iznad vrela, da vidi još jednom stoljetne bukve u Ceriku, jer možda ni njih sutra ne će više biti, možda će i one pasti žrtvom tuđinskih ruku. Poveo bi i maloga Muju, pa bi mu pričao, kako je ovuda bilo onda, kada je bio u Mujinim godinama. Kako su onda ljudi bili dobri i pošteni, kako se je svuda poštivao Alahov zakon. Pričao bi mu o hajducima i o svojim junačtvima, o raji i o begovima. Govorio bi mu, da je i raju Alah stvorio, pa da su i kmetovi ljudi kao i begovi, samo eto pogriešili su, što su se odmetnuli od prave vjere. Pričajući tako prenio bi se duhom u stara bolja vremena, pa bi sasvim zaboravio na svoje sadašnje stanje i na krutu zbilju, koja ga je eto još čas prije pritiskivala svojim oštrim zubima. Tako je starac barem časovito našao lieka svojoj boli, pa je radi toga sve češće izlazio s Mujom na takove šetnje i pričao mu sve dulje i obširnije.

Kada su cvjetići mrazovca svojim nježnim plavetnilom obojili obale Ljupljaničkog potoka i kada su se ptice sjenice počele zalietati na prozore čardaka, postale su šetnje Hamzagine rjeđe i kraće. Kovitljanje gustih jutarnjih magla po pustim poljima, po kojima su stršili ostatci kukuruzovih stabljika, na kojima je turobno šuštalo osamljeno lišće, nagoviještalo je skori dolazak zime.

Krovovi čardaka i razštrkanih kuća počeli su se u ranu zoru dimiti, te bi se dimili preko cieloga dana. Poljski su radovi završeni, pa bi kmetovi — jedni odlazili na rad u šumu, drugi bi sjekli drva za zimu, za begov čardak i za svoja ognjišta.

Dok se čeljad okupljala oko svojih ognjišta i komušala kukuruze, dotle se je dalje nastavljao rad na željezničkoj pruzi. Nitko se nije brinuo za jade staroga Hamzage. I sam njegov Mujo znao bi se s kmetovskom djecom uputiti sve do Maričina hana, pa se penjali na debele panjeve posječenih bukava, koji su se poput velikih sinija redali na daleko i široko. Gledao bi Mujo, kako radnici obaraju prastare bukve, koje su bile tako debele, da bi ih jedva mogla tri čovjeka obuhvatiti svojim rukama. Slušao bi, kako prašti polomljeno granje i kako bukva pri padu duboko uzdahne i zaječi, baš kao marvinče, kada ga mesar prikolje. U skršenom granju nalazila bi se razorena i napuštena gniezda, iz kojih bi se prosule slamčice i perke. Iz dupalja bi izkakivale vjeverice i izlietali čvorci i žune. Gledao bi, kako radnici oštrim sjekirama sieku granje s povaljenog debla, pa kako deblo leži bez granja nepomično na zemlji kao osakaćen čovjek bez ruku. Pa kako onda spopadaju trupce kukama i motkama, pa ih tovare na nizka kolica, koja onda odvoze po uzkim željeznim tračnicama, pa ih uzdižu na nekakve nogare i za čas iztešu iz trupca hrpu dasaka ili nekoliko greda. Na prazna kolica sjedala bi djeca, a radnici bi ih praveći šale i smijući se odvozili u šumu, da opet tovare trupce i balvane.

Na drugom bi mjestu gledao, kako prokopavaju brdašca, kako zasipavaju zemljom i kamenjem rupače, kako izkapaju kamenje, pale lagume, pomoću kojih uklanjaju ogromne panjeve i razmrskavaju stiene. Lagumdžija bi pripalio stienj da podpali lagun, pa bi pri tome dreknuo na djecu, a ona bi se posakrivala iza debelih stabala i panjeva. Uz prasak skočio bi uvis oblak crnog dima, a iz njega bi se sasulo dolje sitno kamenje, drvlje

i prašina, na što bi djeca zaurlala, potrčala iz svojih zaklona, da vide posljedak laguma.

Dan na dan praskali su lagumovi, strojevi huktali, sjekire udarale, pile pilile, šuma se prorjeđivala, krčio se put za prugu, koji se je produljivao sve dalje i dalje, kroz šume i preko polja i livada prebacujući se preko potoka, probijajući se kroz zasjeke u zemlji. Pa kad je zapao snieg, rad nije jenjao, nego se je još pojačao i uzžurbao. S prvim mrazovima počeo se je povrh šuma izvijati dim od vatara, koje su plamsale, radnici su ih podsticali, a pri svakom dodiru užarene bukovine frcale bi iskre na sve strane. Iz nastavljenih kotlova i lonaca dizala se je para šireći miris kuhanoga krumpira i graha.

Dok je nad sniežnom krajinom bez oduška soptao dalje rad sa svojih stotinu glasova i šumova, štropota i praštanja, fijukanja i cviljenja, dovikivanja i pjesama, sjedio bi Hamzaga na sećiji kraj zemljane peći, podvijenih nogu gledajući kroz porozore čardaka i karajući maloga Muju, zašto se po sniegu i studeni skita, jer da bi mogao još i oboljeti. Govorio bi mu, zar mu nije ljepše ovako kraj tople peći i kraj svoga djeda, kojeg eto mori kašalj i nešto ga probada u grudima, a kojeg noge više ne slušaju i kome kroz kosti prolaze srsi, kao da mu po njima svrdlaju crvi.

»Starost je to, sinko, starost«, znao bi pri tom uzdahnuti. »Pa ako baš ne možeš sjedjeti u kući, a ono mi nemoj ići gore među one kaure, nego radije otiđi do Markove kavane, koju je eno Marko nedavno otvorio u onoj daščari nedaleko vrela, pa u njoj prodaje radnicima razne sitnice i pića«.

Tako jednoga dana posla Muju do Marka, neka mu kaže, da se svrati na čardak, kada pođe kući, jer da ima nešto s njime govoriti. Mali je Mujo jedva to dočekao, pa je potrčao po smrznutome sniegu kroz gaj, koji je onako posut kitinama izgledao kao voćnjak u proljetnome beharu.

Srčući crnu kavu, koju su mu bili primaknuli na mangali sa zapretanom žari, da se ne mora pridizati, Hamzaga bi na čas zakunjao, a onda bi se opet prenuo i bacio snen pogled kroz prozor. Sitni ledci počeli su po staklu prozora vezti ledeno lišće i cvieće, koje je prosijavala bakrena boja zapadnoga sunca. Suton se je bio počeo šuljati u sobu, kad je u nju stupio Marko. Sjede Marko na ćilim pored mangale, a Hanzaga mu pruži fildžan kave. Šuteći su srkali kavu i odbijali dimove, a onda poče Hamzaga promuklim glasom polagano govoriti Marku o svojoj starosti i o svojim brigama. Ne zna, kako mu je još dugo suđeno živjeti — to je u Alahovim rukama —, pa bi htio, da se iza njega ne pate ni Mujo ni Emira. Ne će ih valjda goniti beg sa čardaka, a begu je već govorio o njima i rekao mu, neka eto njemu — biva Marku —povjeri svoje lupljaničke begluke. Ono zemlje i šume tamo iza Cerika ostavlja Muji, pa neka se Marko brine, da Muji nikada ne uzmanjka ništa. Neka se brine i za Mujinu kuću u Derventi. Svome je bratu Muratu već ionako poručio, što će i kako će s Mujom. Neka pazi na Muju i Emiru. Neka daje begu begovo, neka kmetcvima pomaže, kada štogod uztrebaju. Hrane su puni koševi i hambari. Ima je dosta i za bega i za sirotinju. Pa kada ne bude njega više među živima, neka se Marko brine za sve.

»Živjet ćeš ti, Hamzaga, još dugo i mnoge od nas preživjeti,« htio ga je Marko utješiti.

»Kako je suđeno, onako će i biti,« završio je Hamzaga.

I Hamzagi ne bi suđeno, da čuje piskut malih strojeva, koji su vukući za sobom lanac kolica uzplazili od Dervente do Hana Marice i sletili na drugu stranu do Dažnice. Nije doživio ni veliku svečanost, koju je beg priredio tom zgodom. Zaspao je jedne noći i nije se više probudio.

III.

1.

Smrću djedovom nasta za Muju sasvim drugi život. Prvih dana tražio je svuda djeda i svakoga zapitkivao, gdje je. Odgovarali su mu, da je otišao u grad, pa da će se vratiti za nekoliko dana. Čudno je bilo Muji, kako je mogao djed otići bez njega. Nekome mrzovoljastome slugi dodija to njegovo zapitikivanje, pa mu jednom ljutito odbrusi, da se je djed odvezao na onim švabskim kolima, što piskuću i tutnje. Kako mu je majka bila u svojoj boli gotovo izgubila i pamet i vid, osjećao se Mujo osamljen na čardaku, pa je najradije odlazio Markovoj kući i igrao se i družio s njegovom djecom. Ali jednoga dana prestade i to. Dođe Murat-aga i jednostavno ga odvede u grad. Nisu mu pomagale ni suze ni plač ni otimanje. Tako je moralo biti. Prostrani čardak morade zamieniti stričevom kućom u gradu, koja nije bila ni izdaleka onako prostrana kao čardak. Mjesto skakanja i tumaranja po širokim poljanama i gustim šumama morade se priviknuti na vrt, koji je zapremao nešto više prostora nego dvorište oko čardaka. No najneobičniji su mu bili stisnuti redovi kuća, između kojih su se provlačile krivudave ulice, ljeti pune prašine i marvinske nečisti, a zimi pune jaruga i kamara sniega. Jedino ga je veselio pogled na daleka brda s jedne strane i s druge strane na nizinu, koja se je negdje tamo daleko prema sjeveru stapala s nebeskim svodom. To ga je eto veselilo, jer je kuća bila na brežuljku. Poslije se upoznao i s Ukrinom, koja mu se prvih dana pričinila kao more u izporedbi s njegovim potokom niže čardaka. Kasnije je upoznao i njene

podmukle virove i hirovitost njenih vodâ. Za kišovitih bi dana znala nabujati naglo i neočekivano tako, da mu je sami pogled na mutnu rieku, koja se je prelievala preko svojih obala jureći silnom brzinom, motajući svojim nemirnim valovima klade i grede, izazivao ne samo nelagodnost i nesigurnost, nego pravu vrtoglavicu. Vidio bi iza toga, kako bi se te vode najednom splasnule, povukle isto onako iznenada i naglo, kao što su bile nadošle, kao da su propale nekamo u zemlju, pa bi mirno i bezazleno žuborile jedva si krčeći put između vrbika i pješčanih prudova.

S djecom se stričevom nije mogao nikako složiti, jer su se ona proti njemu odmah, čim je došao, urotila, pa su mu kao pridošlici i strancu priređivala svakojake neugodnosti i psine. Radi toga bi bježao od njih, kad mu se god nadala prilika. Volio je biti sam i dosađivati se, nego li biti u njihovu družtvu i trpjeti njihove zadjevice. Odrastao u prirodi, zamrzio je neizkrenosti i pretvaranja gradske djece.

Za njega je bio veliki događaj, kada bi pazarnim danom došao u grad Marko, pa mu donio voća ili sladkiša. Tada bi mu dušu spopala takva čežnja za čardakom i za svime, što u njemu i oko njega, da bi uviek molio Marka, da ga povede sa sobom. Kada bi ga radi toga stric pokarao, sakrio bi se gdjegod i gorko, gorko plakao. Jednog liepog proljetnog dana, kada su procvale trešnje u stričevom vrtu, dođe opet Marko po običaju na tjedni sajam. Dok se je Marko bavio svojim poslovima u gradu, popeo se Mujo u Markova kola, koja su stojala u stričevom dvorištu. Zavukao se pod sjeno u šaragama i dobro se sakrio. Tako je dospio Mujo u Ljupljanicu i ostao kod Markove kuće do idućeg četvrtka — sajamskog dana. Premda ga je stric zato dobro izgrdio i izlupao, nije Muji bilo krivo, jer se naigrao i naužívao po ljupljaničkim livadama i šumama te utažio svoju čežnju bar donekle. Kada je sunce počelo žešće pripicati, kada su muhe iz staja nagrnule u kuće, pa sve zacrnile i zagadile, kada

su noći svojom sparinom postale nesnosne, potrpa Murat-aga jednog dana cielu svoju obitelj i malog Muju u široka kola pa ih odveze na Mujino imanje. Većeg veselja nije moglo biti za Muju. U kolima se šalio s ostalom djecom, pa bi zapiskutao i zapjevao. Za njim su se povela i stričeva djeca, pa je Murataginica, koja nije podnosila trešnju i drndanje kola, imala pune ruke posla pazeći, da koje diete ne izpadne iz kola. Za čas se promienilo ponašanje gradske djece, jer su dobro znala, da se voze na Mujino imanje. Sada je Mujo postao u njihovim očima ugledniji i bolji, postao je u neku ruku njihov vođa, premda je bio od njih mlađi. I doista kada su se smjestili u kući na Mujinu imanju tamo iza Krša, vodio ih je Mujo svuda.

Tako je provodio Mujo svoje dane i godine boraveći sada u gradu, sada na Ljupljanici, dok nije postao momčić te se počeo zanimati za svoju djedovinu i za svoje kmetove.

Po sate je znao sjediti u Markovoj kući ili kafani, a Marko mu je pokazivao granice njegovih njiva i pašnjaka, koji dio Cerika pripada njemu, a koji begu, u koje se kmetove može pouzdavati, a koje treba pripaziti, da ga ne bi prevarili na jesen pri davanju »trećine«. Pod nadzorom Markovim proširio je svoju kuću na djedovini, pa mu je Marko u šali rekao, da izgleda sada kao mali čardak. Mujo se je time ponosio i osjećao se kao mali beg.

Između Miralembegova begluka i Mujine — Marko ga je sada zvao Mujagom — djedovine, dizao se krševit brežuljčić, mjestimice obrastao prorietkim drienkom i glogom, a zvali su ga Kršom. Između Krša i Cerika tekao je Ljupljanički potok. Na mjestu, gdje je potok prelazio na Mujaginu djedovinu, širila je grane prastara bukva, kvrgasta i puna brazgotina od nevremena i od udaraca munja. Žile su joj uranjale u sami potok, koji je tude u živcu kamenu izdubio mali vir. Na tom bi mjestu često sjedila Markova djeca čuvajući marvu, koja je

pasla sočnu travu oko potoka. Tu bi Mujo često zatekao i Markovu kćer Ružicu samu ili s drugom djecom, kako plete čarape ili nešto veze. Ružica je bila njegovih godina, pa su se pazili kao brat i sestra. Dok su bili manji, zajedno su se igrali po Kršu i Ceriku, tražili jagode i brali cvieće. Zato mu nije bilo neobično, kada ju je jednog dana zatekao pod bukvom samu. Sjedila je i vezla, a od vremena bi do vremena bacila pogled na marvu ili bi se zagledala u potok, koji joj žuborio izpod nogu. Tada bi prestala vezti, bose bi noge pokvasila do gležanja u bistroj vodi, uzburkala gladku površinu vira i nasmiešila se. Na dnu vira ugledala bi svoju sliku, koja bi joj uzvratila smiešak, ali bi se uslied dodira nogu površina vira, koja je inače bila gladka, namreškala, pa bi sitni talasići poremetili njenu sliku i stvorili razne oblike i smiešne i ružne, a to ju je zabavljalo. Mujagini ju koraci prenuše iz snatrenja, pa trgnu noge iz vode i sakri ih pod rubove duge košulje. Rumen joj obli pune zdrave obraze, i ona sjetno uzdahnu.

Mujaga se zaustavi pred njom, ogleda se, gdje bi sjeo, no kao da se nešto predomisli, preleti okom preko njezina lica i zaustavi pogled na vezu, koji je Ružica držala na krilu.

»Što to radiš, Ružice?« upita je samo onako, da nešto rekne, jer je i sam vidio, što radi. Morao joj je nešto reći, kad se kod nje zaustavio, a zaustaviti se morao, kada se i prije uviek ustavljao, ako bi se gdje sreli. No danas je bio nešto smeten, pa se je skoro pokajao, što je ovuda naišao i na Ružicu se namjerio. Eto još čas prije nije na to ni pomišljao, da bi ovakvom susretu trebao pokloniti bilo kakvu pozornost. Ali idući putem i približavajući se Ružici najednom mu je sjevnula glavom pomisao: »Baš je Ružica liepa cura!« I primičući joj se promatrao je njeno oblo zdravo lice, uokvireno svjetlo-plavom kosom, pravilan nos, kojega se hrbat nježno savinuo, mala usta, strojno tielo, napupale grudi, koje su nadigle bielu košulju. A kada je došao bliže, pa

kada su ga dočekala dva kao potočnice plava oka i kada ga je pozdravio sjetni osmjeh s onih rujnih usana pomisli, kakav je on momak, pa da dosada svega toga nije bio primietio. »Ali Marko mi je kao drugi otac, a Ružica mi je kao sestra!« prekide mu tok misli i predbaci sebi takov izpad.

»Eto vezem, Mujo«, zazvoni mu u ušima odgovor, kao da je zveknulo negdje u blizini srebrno zvonce. »Svaka cura mora sama zgotoviti svoju opremu«.

»Zar još i to!« kriknu nešto u Mujinoj duši, a srdce mu se steže, kao da gubi nešto, što je najviše volio, a što eto dosada ni osjećao nije, da voli.

»Žuri mi se, Ružo, kući... Zbogom Ružice!« reče glasno i prođe.

»Zbogom, Mujo!« dahnu sjetno Ružica poput zamiruće jeke gledajući zamišljeno i nujno za Mujom, koji kao preplašeno ždriebe preskoči potok pa odjuri prema Ceriku, onda opet skrenu prema potoku, preskoči ga, utrča u grmlje Krša, i nestade ga. Samo je po savijanju i gibanju granja razabirala, kuda prolazi i da se doista žuri prema »malom čardaku«.

*

»Stani, Mujaga! Kamo si pohitio? Zar mi se baš ne ćeš ni svratiti, pa da popijemo po jednu? vikao je Marko promolivši glavu kroz prozor svoje kafane za Mujagom, koji je brzim koracima odmicao prema željezničkoj postaji Han Marici.

Mujaga je bio mislio, da će moći neopažen proći izpred Markove kafane, ali kad vidje, da mu to nije uspjelo, vrati se na poziv Markov i sjede na klupu pred kafanom.

»Ma što si mi se to snuždio, Mujaga?«

»Ama, ništa«, odmahnu Mujaga rukom. »Eto pošao sam malo u grad«.

Uz kavu povedoše razgovore o ljetini, o vremenu i o drugim težačkim poslovima.

Mujaga je preko srdca govorio o stvarima, koje ga ovoga časa nisu ni najmanje zanimale. Istom kad je Marko svrnuo razgovor na »hambarine«, postao je nešto pozorniji. Marko mu je povjerio ovu obiteljsku tajnu, koju je dosad čuvao po uputi Hamzaginoj. Dosad je znao za nju samo Marko, a od sada će za nju znati i Mujaga.

Dugi razgovori u kafani Markovoj spriečiše Mujagu, te ne ode u grad, kako je bio odlučio. Vraćajući se svome malom čardaku išao je stranputicama i zaobilaznim stazama, samo da se ne bi opet namjerio na Ružicu. Nije mario za sunčanu žegu, koja je spaljivala trave i usjeve, jer je u njemu od jučer ionako sve gorjelo.

»Sevdah je ovo, sevdah«, uzdisao je i zadubio se u izpitivanje svoga srdca i svojih osjećaja.

Nenadano odkriće, da Ružicu voli, pomutilo mu je pamet i uzburkalo cielu unutrašnjost, te se sam više nije mogao prepoznati. Kad se jučer poslije onoga susreta vratio kući, bilo mu je tiesno i sparno u praznim sobama, pa je izašao na livadu i legao na travu, da se smiri i sabere. Ali ga je miris trave samo još više opajao, a ćarlijanje večernjeg povjetarca još mu je jače razpirivalo uzavrelu mladenačku krv. Pa kada se je izlila mjesečina preko šuma i livada, i kroz noćnu tišinu zaromonilo odnekale biglisanje slavuja, ljubavna omama obvlada njegovim ćutilima, te osjeti, da bi bio u stanju učiniti sve, samo da se nađe u blizini Ružice. Opojen slašću prve ljubavi pridiže se te poput mjesečara vođen nevidljivim rukama, koje ne trpe opiranja, krenu preko livada i kroz Krš, dok teturajući i posrćući ne stiže do stare bukve, pod kojom je prije zalaza sunca onako iznebuha bio ostavio zabezeknutu Ružicu. Sjede na kamen, na kojem bi ona obično sjedila, i upilji pogled u vodu, koja se ljeskala obasjavana mjesečevim zrakama, što su se prokradale između lišća. Tako je isto Ružica običavala sjediti i gledati svoju sliku u bistroj vodi. Ali on nije mogao vidjeti sada svoje slike, jer ga je bukvino granje umotalo u tamu. To nije ni želio, nego je njegova želja

bila, da mu se iz vira nasmješi lice Ružice onako, kako se odražavalo eto prije nekoliko sati, kada je ona tu sjedila i u viru se ogledavala.

Dugo je tako sjedio i zurio u vodu. Titranje mjesečevih zraka u viru plelo se i izpreplitalo, te mu na koncu dočaralo sliku Ružičina lica. Zasjenjenim umornim očima prikazivala se slika još življom i stvarnijom, te se na trenutke pričinjavalo, da se usta slike polagano otvaraju, a žubor vode, protkan tajanstvenim glasovima noćne prirode, stvarao je tlapnju, da mu slika govori neke čudne, samo njemu razumljive rieči.

Blizina vode i praskozorna studen potresoše mu ukočene udove i prenuše ga iz snatrenja. Protegnu se — i postepeno dođe k sviesti. Kada razazna, gdje se nalazi, učini mu se, da još uviek sanja, pa protra ukočenim i promrznutim prstima ruku otežale veđe, mukom se uzpravi i tromim korakom zaputi preko Krša malom čardaku.

Mali je čardak pri bliedom svietlu praskozorja izgledao kao nedužno čedo, koje spava. Kad je unišao nečujno u svoju sobu, učini mu se, da je stupio u pustu i tjeskobnu grobnicu, iz koje mu dunu u lice zadah ustajalog i memljivog zraka. Iz susjedne je sobe dopiralo tiho cviljenje bolestne majke i šuškanje žene, koja je Emiru dvorila. Raztvorio je prozore i legao. Prenapeti su mu živci još podrhtavali, ali su izmoreni bdienjem i patnjama zaljubljenog srdca počeli popuštati, dok ga nije obuzela svega malaksalost, i on zapadne u nemiran san.

Rakolenje kokošiju i nečija vika u dvorištu izpod prozora probudiše ga. To je dvorkinja hranila živad i odgonila pietla, koji je bio goropadne ćudi i na nju zaskakivao kljujući je kljunom po rukama. Iz najbližeg kmetovskog dvorišta dopirao je žamor ljudskih glasova, mukanje krava i blejanje ovaca. To je žena Šime Vrdoljaka muzla krave i ovce, koje će onda njegova djeca otjerati na pašu.

Jutarnja svježina, koja je navirala u sobu, rashlađivala je Mujagu poput blagog mlaza vode. Livade i polja, njive i šume kupale su se u sunčanom sjaju. Plohe svjetlo-žutih strništa izticale su se između ploha šarenih livada. Tamno zelenilo šuma prelazilo je tamo dalje u modrikaste boje brda. I Mujaga osjeti, kaka ga nešto nosi u one daljine, koje su se skrivale iza tananih vela jutarnjih maglica. Poletio bi, da ima krila. Čini mu se, da bi tamo zaboravio i na brige i na muke, koje mu stežu dušu svojim klieštima. Tamo u dalekom svietu promienile bi se njegove misli i njegovi osjećaji. Tamo su drugi ljudi, drugi adeti, tamo ga nebi sputavalo ništa, bio bi slobodan kao ptica, mogao bi raditi, što hoće i kako hoće.

A ovdje? Sa svima se pazi dobro. Marko mu je kao otac, pa kada dođe u njegovu kuću, kao da je došao u svoju rođenu kuću. Ali osjeća, da bi se sve to stubokom preokrenulo, kada bi se saznalo, da on voli Ružicu. Sve bi skočilo proti njemu. Ta tu su din, adeti i stotinu drugih smetnja. Prijatelji bi mu se za tren pretvorili u dušmane.

Ali hoće li moći sakriti pred njima svoje osjećaje? A tko zna možda bi ga i Ružica prezrela i u lice mu se narugala . . .

Najbolje će biti — otići odavle. U daljini će mu se smiriti srdce. Tako će očuvati i svoj i njezin obraz.

I nakon toga je bio krenuo prema željezničkoj postaji u nakani, da odputuje na koju bilo stranu, da pobjegne odavle i od samoga sebe, jer je držao, da će promienivši mjesto promieniti i osjećaje i misli. Ali ga u tome eto nehotice pomete baš sam Marko.

2.

Kako se god Mujaga spremao na bieg, tako je živo osjećao u svakoj i najtanjoj žilici, kako ga nešto vuče pod onu staru bukvu i kako mu ne da otići. I tako nakon

one prve noćne posjete staroj bukvi iznad vira zaredaše i druge. I baš ti noćni pohodi prikovaše ga još čvršće uz Ljupljanicu. To su bili njegovi ljubavni sastanci sa slikom ljubljene djevojke.

»Sinko, šta je tebi?« upita ga jednom majka, koja je primietila bila promjenu na sinu. Premda je bila napola osliepila i gotovo izgubila pamet od žalosti za svojim Ibrišimom, ipak je majčino srdce bilo sviestno, da se sa sinom nešto dešava. Njegova duga izbivanja, njegovo mučanje, njegove škrte besjede dali su joj naslućivati, da kod sina nije nešto u redu. Ili je bolestan ili mu nešto manjka. Majčino je srdce poput najnježnije paukove pređe. Kako se paukova nit potrese na najneznatniji doticaj, tako i majčino srdce zatreperi na svaki drhtaj dječjeg srdca. Svaki uzdah boli, svaki uzhit radosti, svaki treptaj dječje duše odjekuje u majčinu srdcu, prenošen putem nevidljivih žica.

»Nije ništa«, kratko odgovori Mujaga majci.

»Ma jeste nešto. Nego kaži ti meni, kada će ramazan? Pa kako bi bilo, da odemo malo u grad«.

Mujo se nije protivio. Bilo mu je i pravo, a opet je osjećao, da će mu biti težko.

I jednoga dana sjedoše u kola sin i majka te se odvezoše u grad i smjestiše se u svojoj kući na harmanu.

Jesenski dani, koji su na selu, u prirodi puni boja i mirisa, u gradu su puni prašine, koju uzvitlavaju nepregledni redovi kola, natrpanih plodovima njiva, polja i voćnjaka, što ih selo šalje u grad. Sunčane zrake, koje na šumskim čistinama i kraj potoka svojom blagom toplinom miluju pocrnjela lica i žuljave ruke, u gradu su mlitave, te pobuđuju u duši sjetu i neveselost. Miris jabuka, krušaka i tunja, koje Mujagi donesoše kmetovi, izpuni tiesne sobe i prenese ga u sunčane voćnjake, okićene rumenim i žutim plodovima. Udišući taj miris sjedio bi kraj prozora i gledao močvarnu dolinu Ukrine i zamišljao sebi, da je na svom malom čardaku i da se pred njim prostiru polja i livade, kroz koje žubori vijugavi

Ljupljanički potok. Tako bi sjedio svake ramazanske večeri smotavajući cigaru i čekajući čas, kada će puknuti top i naviestiti, da je prošao dan posta i da mu je sad slobodno jesti i piti cielu noć do drugoga topa, koji će mu opet pred zoru najaviti, da se najede i napije, jer da opet nastaje dan posta. I čim bi pukao top pred večer o akšamu, prvo bi mu bilo, da popije čašu vode i da zapali cigaru, kako su to radili nekada Hamzaga i Ibrišim sjedeći na sećiji kraj prozora na begovu čardaku.

Iza večere bi poveo majku na sielo Muratagi ili kome rođaku ili susjedu noseći u ruci fenjer i prolazeći kroz uzke mračne ulice. Nešto privlačivo imale su za njega te ramazanske večeri i noći s tim noćnim pohodima, kad bi se kroz mrak uzkih mahala zaredale skupine hanuma u crnim feredžama, praćene curama — ogrnutim dugim maramama, pred kojima bi išli ljudi ili momci noseći fenjere. Kroz tamu noći plazila bi titrava svietla fenjera poput velikih umornih ivanjskih kriesnica, šuštao bi pridušeni razgovor odraslih i odjekivao veseli smieh mladeži. Iza nizova osvietljenih prozora, izpod kojih bi prolazili, šumjelo bi veselje siela, razliegao se uzhit svirke i djevojačkih pjesama.

Nekada bi u družtvu Muratagina sina Fehima zašao u gradsku čitaonicu, gdje bi se sielilo po ciele noći u ozbiljnim razgovorima, u šali i pjesmi, u igri domina i karata. Gledao je sve to mali Mujaga i zanimalo ga, jer su to bile za njega sve same novosti. I sve je to shvaćao, ali nije mogao razumjeti, kako mogu mladići po ciele noći sjediti uz karte te gubiti vrieme i novac. Sastajali su se tude i begovi i efendije, kadije i hodže. trgovci i zanatlije. Vodili su se tude razgovori i ozbiljni i šaljivi, i žučljivi i svadljivi. Govorilo se o svemu i svačemu, a najviše o nadmetanju između Uzeirbega i Miralembega. Svaki je od njih dvojice htio biti ne samo najugledniji i najbogatiji, nego je i svaki od njih htio učiniti nešto koristno, o čemu će svi govoriti i radi čega će ga svi hvaliti. Tako se je u zadnje vrieme najviše govorilo o natjecanju be-

gova, koji će od njih kupiti nekoliko pedalja zemljišta pred Uzeirbegovom kućom, a na kojem se mjestu nekada kočila južna gradska kapija — kula. Uzeirbegu je bilo mnogo stalo do toga, da on to kupi, pa stojalo ga koliko bilo, samo da mu ne zasjedne Miralembeg pred kuću i pred dućan. A Miralembeg je opet zaintačio, da taj komadić zemlje mora dobiti baš on, pa kud puklo da puklo. Ljudi su se čudili i jednome i drugome, jer je taj komadić zapravo na sredini maloga trga, pa ne bi mogao poslužiti ni za gradilište ni za išta pametno. Zakvačila se njih dvojica, a sviet kao sviet, samo priča te priča. Na koncu pobiedi Miralembeg, ali ne radi svoje koristi, nego samo iz inata, da napakosti susjedu. On je naime bio odlučio na tom komadiću zemlje sagraditi kuću na kat i pokloniti je vjerskoj zajednici muslimana. Radi toga je i odnio pobjedu.

S takovih siela vraćao bi se Mujaga kući nekada zadovoljan, što se je naslušao pametnih razgovora, a nekada ljut i na sebe na sve one, koji su znali po sate naklapati ob ovome i ob onome, a da na koncu konaca nisu valjda ni sami znali, što su htjeli zapravo reći.

Nekada bi se po nekoliko mladića znalo kradom udaljiti sa siela, pa bi si Mujaga razbijao glavu, kamo li oni odoše. No i to je brzo saznao, dok se je bolje upoznao s raznim begovskim i drugim imućnijim sinovima, kojima je svrha života bila zabava i uživanje, koji nisu ništa radili, a od kuće su imali svega, što im samo srdce zaželjeti može; koji nisu znali, što je rad i što to znači, žuljevima svojih ruku zarađivati kruh. Prvi put ga nagovori Fehim, da i on pođe s njima, a kasnije su ga pozivali i drugi.

Provlačili su se kroz tamne ulice i uličice i zavlačili se u jednu kuću na kraj grada, kojoj su prozori bili zamračeni, a u kojoj su sobe i dvorane bile preplavljene svietlom raznobojnih svjetiljaka, — u kojima se sviralo, plesalo, pilo, bučilo i bančilo do nesviesti. Tu su nekakve ženske — pretežno Madžarice — obučene kao one komen-

dijašice, što ih je viđao u cirkusima na vašarima, nakinđurene i napirlitane, a obraza namazanih, kao oni šaljivi ludi Augustini, što se prevrću preko glava i prave svemoguće ludorije, samo da im se sviet nasmije.

Rumenilom bi mu se zažarili obrazi, znoj bi ga oblio gledajući, što mlađarija tude radi. Bogati begovići šakama su razbacivali novac. U svojoj bi obiesti dobacivali dukate sviračima, a papirnate bi novčanice liepili im na čela i gudala.

No najnezgodnije mu je bilo, što su i ženske sjedale kraj njih, pa se jedna usudila sjesti i do njega, a bila je pravo strašilo. Drugi su se zabavljali i zbijali šale, a njemu se smučilo, pa je izletio iz te kuće te dugo i dugo tumarao noćnim sokacima, dok se nije smirio i otišao kući na počinak. I dok mu je u glavi sve šumjelo od dotada neviđenih prizora, te dok mu je srdce uzbuđeno kucalo, puno novih utisaka, iz toga vrtloga zbrkanih slika i uzburkanih osjećaja, promaljala se slika granate bukve iznad zrcala usnuloga vira, u kojem se kupa odraz lika Ružičina. Potamnješe nezgrapne i razuzdane slike pred čistom slikom zdrave i prirodne ljepote. Od čežnje ga uhvati omaglica. U grudima mu zahukta ljubavna bura, i već mu u grlo poče prodirati krik prevelike boli, ali ga u zadnji čas zatomi utisnuvši usta duboko u jastuk.

Sutradan ga opet odvukoše drugovi u onu kuću na kraj grada. Ali ga tada prevariše, pa mu u malinov sok potajno nališe ljute rakije i opiše ga. Kako li mu se najednom zadimljena i nizka dvorana pričini visokom i prostranom, obasjanom velikim suncima, izpod kojih su poput šarenih leptirova prolietale liepe i nasmijane ženske, kakovih još nikada nije vidio u svome životu. Srdce mu nabuja od dragosti, osjeti potrebu, da razširi ruke i zagrli sav taj sviet, što se motao oko njega u vrtoglavu plesu pjevajući i svirajući. Piće ga omamilo, pa kako mu se je svidjela njegova sladkoća i kako mu je godilo stanje, u koje ga je uljuljalo, pio ga je i pio do nesviesti. Kako je u

tom stanju govorio često i razne bedastoće te izvodio svakojake smiešne kretnje — kao svi pijani ljudi, — postao je središtem zanimanja, ne samo svog užeg družtva, nego i ciele dvorane. Oblietale su ga ženske milujući ga i hihoćući. Mužkarci su ga zadirkivali, pa se previjali od smieha na njegove nesuvisle rieči. Vrhunac je zabava dosegla, kada je Mujaga u pijanom nadahnuću krisnuo, udario fesom o pod te zapjevao promuklim glasom starinsku pjesmu:

»Sastala se dva jarana mila,
jaran Mujo i jaran Alija«.

Dvorana je ječala od njegove pjesme. Svi su ga s uzhitom slušali, a onda su, zaneseni njegovim pjevanjem, i oni prihvatili pjevati. Ali najednom iznenada prolomi se dvoranom očajni krik:

»Ružice-e-e, gdje si?« koji se ote iz ranjenoga i izmučenoga srdca Mujina.

Pjesma stade, umuknu. Prestade veselje. Izbuljenih očiju, kao da gleda neko priviđenje, razširenih ruku, kao da će nekoga zagrliti prolazio je Mujo kroz dvoranu te teturajući i posrćući. Dva ga druga uzeše u sredinu, zagrliše ga i odvedoše kući.

Mučnina u želudcu i bol u glavi rano probudiše Mujagu. Razmišljajući o svemu, što se je prošle noći događalo, zastidi se sam pred sobom. Još mu nelagodnije postade u duši, kad mu se oko podne navrati Fehim, pa ga poče izpitivati, kakvu je ono Ružicu dozivao.

»Ah, šta ja znam, — pa bio sam pijan, — opili ste me!« ogradio se Mujaga i prekinuo razgovor o tome.

Gledajući njegovo pozelenjeno lice, mutne oči i svega onako bolestna i jadna poče ga Fehim tješiti:

»Nije to ništa. Sve će to proći. A ako do mraka ne prođe, a ti opet liepo s nama, pa se ljudski napij, i da vidiš, kako će sve to prestati, kao da si rukom obrisao«.

Tako je Mujaga provodio u gradu dane i noći. A tamo na njegovu imanju radili su kmetovi, kao što su i

dosada radili, i donosili mu u naravi sve, što mu je pripadalo po zakonu, te ga s te strane nisu mučile nikakove brige. Obiknu se na gradski život, ali ipak ni sam pred sobom nije smio ni mogao priznati, da mu je takav život baš bio omilio. Ipak mu je još uviek dušu podgrizala želja za onim šumama, po kojima je šuškalo opalo jesensko lišće pod strašljivim nogama zvjerki. Najednom ga podiže želja za lovom, da s puškom preko ramena jurne za kevkanjem kerova preko strništa i pustih njiva, posutih gustom rosom, nad kojima se lelijaju pramenovi praskozornih maglica, pa da se provlači kroz šikare, okićene crvenim šipcima divljih ruža, modrim sitnim trninama i sazrelim plodovima drienaka; da se šulja kroz šumu od stabla do stabla, tražeći zgodnu zasjedu, gdje će dočekati zeca ili lisicu, koju nagone kerovi. Osim toga je osjetio grižnju savjesti, što tako dugo nije obašao ni imanje ni maloga čardaka ni svojih kmetova, a bio bi red, da pogleda, da li kome štogod manjka, da li bi trebalo štogod popraviti na kućama, da li ima dosta sjemena za novu sjetvu. Pa ne može valjda prepustiti sve Marku i svome kmetu Šimi, pogotovu kad Marko ima drugih briga oko Miralembegova begluka.

U toj ga odluci utvrdi i izvješće njegova kmeta Šime Vrdoljaka, kako neki kmetovi i njegovi i tuđi sieku nemilice po šumi ne pitajući nikoga i ne tražeći ni od koga dozvole. Čekao je samo, dok prođu ramazanski post i Bajram.

3.

Čeljad na malom čardaku upravo je podmirivala marvu i zatvarala stajska i dvorištna vrata, kad im iz mraka nazva »dobru večer« nekakav poznati glas. Niesu se bili još ni pravo snašli, tko bi mogao biti taj kasni posjetilac, kada se već u dvorištu pred njima stvori glavom Mujaga. Odabrao je bio ovo kasno doba, da se ne bi s kime bilo od Markove čeljadi bilo od čeljadi s begova

čardaka sastao. Nije htio, da itko od njih znade, da je došao na svoj mali čardak.

Svježi oštri zrak, koji je strujao iz šuma i sa bregova, ulievao mu je u krv novi život. Rođen u ovoj Božjoj prirodi osjećao je, da mu nema bez nje pravoga života. Veselio ga je plamen vatre, koja je gorjela na sredini dvorišta i oko koje se je okupljala čeljad. Umiešao se je i on među njih, i naslađivao se toplinom, koja mu je grijala od noćne studeni prozeble udove. Zabavljalo ga je čavrljanje čeljadi, koja je nabrajala sitne događaje prošloga dana i dogovarala se o sutrašnjim poslovima.

Nad njima se razkrililo tamno noćno jesensko nebo sa svojim titravim zviezdama, koje kao da su svojim tracima sipale dolje na zemlju hladne struje, koje su prodirale kroz kosti.

»Bit će mraza«, javi se netko.

»Neka ga samo, bit će barem hora za lov«, prihvati gotovo veselo Mujaga.

Iza večere, pošto se našao sam u svojoj sobi, prepustio se svojim mislima i čuvstvima, neka ga nose, kuda im je volja. Noćnu tišinu narušavalo je soptanje željezničkih strojeva, koji su se uzpinjali i zviždukali, čas jezivo, kao da dozivaju nečiju pomoć, čas opet veselo i zadovoljno, kao da im je drago, što im je uspjelo uzpeti se na brdo, ili što su mogli poput nestašnoga djeteta juriti niz brdo, ili prema Vrhovima ili prema Dažnici i jogunasto poskakivati na okukama i zavojima, kojih je bilo u izobilju i s jedne i s druge strane.

I to soptanje strojeva te njihovo zviždanje prenosilo ga je u ona vremena, kada mu je bio još živ djed Hamzaga, koji se onoliko ljutio na gradnju željezničke pruge i koji mu je pričao svakojake priče o »šejtan-kolima«, koja će sve popaliti i satrti.

»Dobri moj djed«, šaptnuo je Mujaga i nasmiešio se.

A da sada vidi, kako su ta »šejtan-kola« bezazlena i kako se pokoravaju jednom pokretu strojovođe, kao da su mirno janje, a kako opet znadu povući na desetke kola, natovarenih kamenjem, drvima i svakojakom robom, kao da imadu u sebi snagu kakvoga diva iz priča. Eh, sigurno se ne bi više ljutio na njih, niti bi ih proklinjao.

Nakon toga je u duhu vrludao po šumama — gudurama s djedom i s djecom. I tumarajući po njivama i poljima najednom se nađe sam s Ružicom Markovom pod starom bukvom iznad vira. Tu se njih dvoje igralo, skakutalo oko vira, bralo cvieće i jagode, prepadalo se od guštera, bježalo izpred zmije, koja je nečujno plivala po površini vode izdignute glavice i previjajući se u pravilnim krivuljama. Hvatali su šarene leptirove, promatrali pčele, kako sjedaju na cvieće, zavlače se među žute prašnike i sišu sladke sokove. Najednom je primietio, kako su se zasjajile oči Ružičine, kako su joj obrazi zarumenjeli, kako su joj se usne zacrvenjele kao dva niza crvenih i sladkih jagoda, koja je držala u ruci, a koje je bila u šumi nanizala na dvie travke. To ga je snatrenje uljuljalo u san, i u snu je osjetio, kako su mu se oko vrata savile dvie tople oble ruke.

U cik ga zore prenu iz sna štektanje kerova, koje je momak vezao na lanac i pripravljao za lov. Razplinuše se njegove sanje, a sneni mu pogledi zaroniše u magle, koje su se naganjale izpred njegovih prozora. Žustro je skočio, pograbio staru lovačku pušku i s kerovima jurnuo u maglu.

Dok je stigao do svoje šume, koja se polagano spuštala u gudure, kroz koje se probija potok žuboreći i prebacujući se preko stiena, bio je oštri jutarnji povjetarac pred njim razagnao maglu i stjerao je dolje u gudure, gdje se nemoćno motala i tražila izlaza, u strahu pred suncem, koje je već bilo prošaralo nebo tamo iza modranskih brežuljaka grimiznim bojama.

Iz dubine šume razliegali su se potmuli udarci, baškao da je netko dolje duboko u guduri sjekao njegove bukve. Pusti kerove, neka po vlažnoj travi tragaju za zvjerkom, a sam se zaputi u šumu.

S grana bukava pao bi po koji sasušeni list, kapnula bi po koja kap, jer je magla bila nakvasila i granje i suho lišće. Pod nogama mu je šuškalo na pola trulo lišće, koje se je desetljećima slagalo izpod širokih bukovih krošanja te satkalo debeli lisnati sag po cieloj šumi. Pod krošnjama je vladala još polutama.

Poput jeke dalekog bubnja odbijali su se o svodove krošanja oni mukli udarci iz gudure. Svaki je udarac pogađao Mujagu do u dno duše. Zar ga ovako podkradaju? Zar niesu toliko dobra vidjeli od njegovih djedova i od njegova otca, pa zar sada ovako vraćaju sve to njemu? U njemu je sve uzkipjelo. Zubi su mu se sami od sebe stiskali i škripali. Srčba mu je bila zasjenila oči i oglušila uši tako, da bi skoro bio skrenuo na drugu stranu, da ga nije jedan bliz jaki prasak upozorio, da se nalazi nedaleko kradljivca. Iza praska sliedilo je kršenje i lomljenje grana, i na koncu mukli snažni udarac posječenog stabla o zemlju.

Mujaga strgne pušku s ramena, napne kokot i potrča napried. Na desetak koraka pred sobom opazi jednog seljaka, koji je sa sjekirom u rukama obilazio oko oborene bukve i ogledavao je, gdje će početi kresati grane.

»Šta tu radiš, Vlaše?« dreknu Mujaga prepoznavši u kradljivcu nekog Jovu Kuzmanovića iz Cerana.

Zatečeni se kradljivac trgnu, pogleda prema Mujagi, i što bi okom trenuo, sklonu se jednim skokom za najbliže stablo. U isti tren planu puška Mujagina, i naboj se sasu u debelo drvo, koje je zaklanjalo seljaka.

Seljak ponovno skoči za drugo stablo, pa za treće i doskora se izgubi Mujagi iz vida. Samo je još mogao čuti šušanj lišća već negdje daleko u uvali.

»Ovaj će me zapamtiti!« promrsio je Mujaga puneći ponovno pušku.

Razgledao je oboreno deblo, izmjerio duljinu i debljinu, pa se počeo vraćati uzbrdo, jer se je odozgor bilo oglasilo kevkanje kerova. Kada izpade na rub šume, zakloni se iza jedne bukve s pripravnom puškom u rukama, pošto su kerovi nešto gonili prema njemu. Međutim petdesetak koraka desno od njega zakrenuše kerovi u jednu uvalicu i zađoše u šumu. Neko je vrieme ozvanjalo šumom njihovo izprekidano štektanje, dok nije sasvim zamrlo.

»Prevarila ih je lisica«, naljuti se Mujaga, pa sjede na jedan panj, da malo odpočine i da se okriepi gutljajem rakije, koju je bio ponio u čuturici.

»Baš sam jutros slabe sreće,« mislio je spravljajući čuturicu u kožnati torbak.

Uto granu sunce i obasja polja pred njim, koja se zaiskriše tisućama kapljica, koje je magla bila ostavila na njima. Mujaga dovabi zviždukom kerove, pa pođe preko polja. Uzput ubi jednog zeca, pa se vrati na mali čardak.

Iza ručka se okupiše na malom čardaku Mujagini kmetovi, jedni s molbama, drugi s pritužbama. Jednom je slabo rodio kukuruz, pa moli, da ga pričeka do druge ljetine, pa da ćemu onda dati dužnu trećinu za ovu i za iduću godinu. Drugi je ženio sina, pa ga moli, da mu dozvoli usjeći potrebnu građu za novu uđeru. Treći se pritužuje, da mu susjed zabranjuje prolaz putem, kojim je uviek dosada prolazio i koji mu je bio odredio Hamzaga. Tu su se vodile duge razprave, koje su se završavale na taj način, da će Mujaga izaći »s ljudima« na lice mjesta, pa kako oni odrede, onako će biti.

Pošto je za nekoliko dana sredio razne kmetovske stvari, zaključio je, da će Jovu Kuzmanovića i ostale, koji su mu krali šumu, sam prijaviti, kad se vrati u grad.

Svake noći, kad bi se našao sam u svojoj sobi, slegla bi mu se na dušu neka sjeta. Morila ga je želja, da barem još jednom vidi Ružicu. U snu bi mu se ona jav-

Iz dubine šume razliegali su se potmuli udarci, baš kao da je netko dolje duboko u guduri sjekao njegove bukve. Pusti kerove, neka po vlažnoj travi tragaju za zvjerkom, a sam se zaputi u šumu.

S grana bukava pao bi po koji sasušeni list, kapnula bi po koja kap, jer je magla bila nakvasila i granje i suho lišće. Pod nogama mu je šuškalo na pola trulo lišće, koje se je desetljećima slagalo izpod širokih bukovih krošanja te satkalo debeli lisnati sag po cieloj šumi. Pod krošnjama je vladala još polutama.

Poput jeke dalekog bubnja odbijali su se o svodove krošanja oni mukli udarci iz gudure. Svaki je udarac pogađao Mujagu do u dno duše. Zar ga ovako podkradaju? Zar niesu toliko dobra vidjeli od njegovih djedova i od njegova otca, pa zar sada ovako vraćaju sve to njemu? U njemu je sve uzkipjelo. Zubi su mu se sami od sebe stiskali i škripali. Srčba mu je bila zasjenila oči i oglušila uši tako, da bi skoro bio skrenuo na drugu stranu, da ga nije jedan bliz jaki prasak upozorio, da se nalazi nedaleko kradljivca. Iza praska sliedilo je kršenje i lomljenje grana, i na koncu mukli snažni udarac posječenog stabla o zemlju.

Mujaga strgne pušku s ramena, napne kokot i potrča napried. Na desetak koraka pred sobom opazi jednog seljaka, koji je sa sjekirom u rukama obilazio oko oborene bukve i ogledavao je, gdje će početi kresati grane.

»Šta tu radiš, Vlaše?« dreknu Mujaga prepoznavši u kradljivcu nekog Jovu Kuzmanovića iz Cerana.

Zatečeni se kradljivac trgnu, pogleda prema Mujagi, i što bi okom trenuo, sklonu se jednim skokom za najbliže stablo. U isti tren planu puška Mujagina, i naboj se sasu u debelo drvo, koje je zaklanjalo seljaka.

Seljak ponovno skoči za drugo stablo, pa za treće i doskora se izgubi Mujagi iz vida. Samo je još mogao čuti šušanj lišća već negdje daleko u uvali.

»Ovaj će me zapamtiti!« promrsio je Mujaga puneći ponovno pušku.

Razgledao je oboreno deblo, izmjerio duljinu i debljinu, pa se počeo vraćati uzbrdo, jer se je odozgor bilo oglasilo kevkanje kerova. Kada izpade na rub šume, zakloni se iza jedne bukve s pripravnom puškom u rukama, pošto su kerovi nešto gonili prema njemu. Međutim petdesetak koraka desno od njega zakrenuše kerovi u jednu uvalicu i zađoše u šumu. Neko je vrieme ozvanjalo šumom njihovo izprekidano štektanje, dok nije sasvim zamrlo.

»Prevarila ih je lisica«, naljuti se Mujaga, pa sjede na jedan panj, da malo odpočine i da se okriepi gutljajem rakije, koju je bio ponio u čuturici.

»Baš sam jutros slabe sreće,« mislio je spravljajući čuturicu u kožnati torbak.

Uto granu sunce i obasja polja pred njim, koja se zaiskriše tisućama kapljica, koje je magla bila ostavila na njima. Mujaga dovabi zviždukom kerove, pa pođe preko polja. Uzput ubi jednog zeca, pa se vrati na mali čardak.

Iza ručka se okupiše na malom čardaku Mujagini kmetovi, jedni s molbama, drugi s pritužbama. Jednom je slabo rodio kukuruz, pa moli, da ga pričeka do druge ljetine, pa da ćemu onda dati dužnu trećinu za ovu i za iduću godinu. Drugi je ženio sina, pa ga moli, da mu dozvoli usjeći potrebnu građu za novu uđeru. Treći se pritužuje, da mu susjed zabranjuje prolaz putem, kojim je uviek dosada prolazio i koji mu je bio odredio Hamzaga. Tu su se vodile duge razprave, koje su se završavale na taj način, da će Mujaga izaći »s ljudima« na lice mjesta, pa kako oni odrede, onako će biti.

Pošto je za nekoliko dana sredio razne kmetovske stvari, zaključio je, da će Jovu Kuzmanovića i ostale, koji su mu krali šumu, sam prijaviti, kad se vrati u grad.

Svake noći, kad bi se našao sam u svojoj sobi, slegla bi mu se na dušu neka sjeta. Morila ga je želja, da barem još jednom vidi Ružicu. U snu bi mu se ona jav-

od kladenca vijugajući se vodila Markovoj kući. Oko kuće nije primjećivao nikakvoga gibanja. Samo je vidio marvu u toru. Čeljad je valjda bila neka u kući, a neka negdje na radu. Spopade ga napast, da se prišulja do kuće. Možda nađe samu Ružicu? Ipak se odhrva toj napasti, pa nastavi tumarati Cerikom.

Po kosim škrtim sunčanim zrakama, koje su bakrenastom bojom prosijavale kroz oblake, sudio je, da je doba večere, pa da bi se doskora imala negdje pojaviti Ružica. Radi toga se primaknuo bliže kladencu i još upornije držao na oku vijugavu stazu.

Sunce je već bilo počelo tonuti za tamni oblačni zid, a Ružice još nema. Sunce utonu, a nje još nema.

Nemir se uvuče u dušu Mujinu. Da se nije Ružici štogod dogodilo? Da ih nije tkogod jutros zajedno vidio? Poče sebi spočitavati, što je uobće ovamo dolazio i što ju je navratio na taj tajni sastanak.

U šumi se je suton već zgušćivao i počeo se nečujno šuljati preko polja. Neodlučno se je obazirao na sve strane, kada se najednom tamo daleko preko polja pojavi lik nekoga mužkarca, koji je išao stazom upravo prema kladencu. Izprva je lik bio nejasan, obavijen sumrakom, ali što je bliže dolazio, postajao je sve vidljiviji, te konačno prepoznade Mujo Markov lik. Da se sakrije u šumu, bilo je već prekasno, jer lako moguće, da ga je i Marko već primietio. Kolebao se je časak — dva, a onda se odluči, te izađe iz šume i pođe prema Marku, pa je ovako izgledalo, kao da je bio u lovu, te Marko ne će moći ništa posumnjati.

»Mujaga, jesi li štogod ulovio?« zaustavi ga Marko.

»Nisam imao sreće.«

»A kako ćeš je imati u lovu, kada ti evo opet majka poručuje, da joj dođeš, da je u sto briga radi tebe i da je od briga još gore oboljela.«

»Onda idem odmah.«

Oprosti se s Markom i ne obazirući se više ni na kladenac ni na Markovu kuću udari najkraćim putem prema malom čardaku.

»Eto, što radim!« korio je sama sebe preskačući preko plotova i graba. On se ovuda šulja po tuđim baščama goreći od strasti za zabranjenim voćem, a njegova draga majka kini se i pati i misli samo na njega.

»Ne ću te više nikada ostavljati ovako samu, moja draga majko,« prisegao je u duši, kada se te večeri umoran i izcrpljen povratio na mali čardak.

4.

»Sine, kaži po duši svojoj nani, jesi li već begenisao koju curu?« zapitala je Emira toplim majčinskim glasom Muju.

Pri slabom svietlu svjetiljke, koja je visjela o zidu između dva prozora, lagan trzaj preletio je preko Mujina čela. Mujo se zagledao u dim cigarete, koju je držao među prstima, i nije ništa odgovorio na majčino pitanje, baš kao da ga je bio prečuo. U zemljanoj je peći pucketala suha cerovina, i u nastaloj tišini čulo se je točenje crva u gridi na stropu.

Emira je čučala na sećiji do peći i upravila svoje ugasle oči prema Muji, koji je sjedio na ćilimu izpred peći, i kao da je svojom ljubavlju nastojala razsvietliti tamu, koja se je stvarala pred njom, i pogledati u Mujino lice i prodrieti u njegovu dušu. U očekivanju su treptale njene trepavice, premda njene oči, već odavna zastrte koprenom tame. nisu više osjećale podražaje svietla.

»Reci mi, majčina dušo,« zaleprša sobom dah majčine ljubavi.

Mučno je bilo Muji pri duši. Ovamo osjeća majčinu ljubav, njenu želju, da ga vidi sretnim i zadovoljnim, a onamo opet uviđa svoju pogrješku, u koju je zapao, ali iz koje bi se morao izkopati majci za ljubav.

»Šta je tebi, sine? Šta mi šutiš, diete moje? Ne dao Alah, da te nije občinila koja kaurkinja? Murataga mi je svašta napričao, ali ja mu to ne vjerujem.«

Znoj probi Muji po čelu, cigara mu zadrhtala među prstima.

»Nije istina, nano, nije...« poče dahtati poput utopljenika, kojemu je već počela voda navirati u usta. »Kako bih ja mogao kraj tebe voliti ikoga drugog?«

»Ali, sinko, ja hoću snahu, hoću unuče!«

»Nano, najljepše je, kada smo nas dvoje ovako sami.«

Htio je majku razuvjeriti o postojanju kakve kaurkinje, a htio ju je i uvjeriti, da nije još vrieme, da se ženi. Majka je izpočetka uporno tražila, da joj čim prije dovede snahu, jer je nemoćna, bolestna, ne može bez tuđe pomoći ništa, a ni njemu nije lako uz nju ovakvu. Ali kada je osjetila, da Mujo pred njom nešto krije, jako joj je bilo težko, ipak je popustila i svrnula razgovor na druge stvari.

»Često mi iza večere izlaziš, sine, pa sam mislila, da ideš ašikovati.«

»Sastajem se s Fehimom i drugovima, pa sjedimo u čitaonici, šalimo se i razgovaramo, a slušamo i starije, šta pričaju.«

Dok je oko kuće cvilio vjetar i s lupom navaljivao na prozore, dok je sobom treperilo sneno cvrčanje cvrčka, sjedili su majka i sin još dugo pomalo govoreći, a više šuteći, ali i u šutnji kucajima srdca i mislima vodeći razgovore.

Za dugih zimskih noći učestaše siela. Eto jedne noći Muratage sa ženom i djecom na sielo. Razgovaraju se stariji o djeci i o budućim snahama. Biraju sad ovu sad onu, dok će najednom u razgovoru Emira Muratagi:

»A molim te, da li je tvoj Fehim izabrao koju, i kada ćeš ga oženiti?«

»Eh, ima još kada, — pa mlad je još.«

»A stariji je od moga Muje.«

I od toga siela prestala je Emira salietati Muju radi ženitbe. A Mujo, da makar prividno udovolji majčinoj želji, počeo je tražiti djevojku, s kojom bi ašikovao.

IV.

1.

Kao što za »turskog vakta« nije Marko Juranić vidio nikakve nepodobštine u tome, kada bi u njegovu kuću došao Hamzaga ili Ibrišim, tako ni sada nije mu bilo ni krivo, kada bi u kući zatekao Mujagu. Ta još kao diete igra se s njegovom djecom, a prijateljstvo, sklopljeno među djecom, koje se ustali i kada poodrastu, može im biti samo od koristi. Tako je umovao Marko, kada je ono bio sreo Mujagu kod kladenca niže svoje kuće. Kod kuće je našao sina Juru i ostalu djecu osim Ružice. Jure je u uzrujanosti psovao i grdio odsutnu Ružicu. Prietio je, da će je ubiti, što im je naniela sramotu, jer je s »Turčinom« nasamu razgovarala kod kladenca.

»Da je pokojna baka u životu, živu bi je spalila,« završio je pogledavši u otca i očekujući od njega makar kakav znak odobravanja.

Marko se smrknu, guste prosiede obrve kao da mu se još više zgusnuše.

»Gdje je majka?« ljutito upita djecu.

Sva su djeca u neprilici šutjela, samo se jedna curica, tatina maza, usudi progovoriti, da je mama otišla tražiti Ružicu, za kojom je Jure bio poletio s nožem, da je zakolje.

»Jure, hajde za svojim poslom!« muklo će Marko. »Ja sam ovdje, da čuvam obraz svoje djece i svoje kuće. A ti, Kato,« svojoj će ljubimici,« potraži majku i Ružicu. I nikome da niste ni rieči kazali o svemu ovome«.

»Pa vidjela ih je i strina Jela. Ona me je i upozorila na njih,« s nešto izazovnim će naglaskom Jure.

»Onda je zlo!« zamisli se Marko, jer je znao, da će još prije noći pola sela saznati ono, što je Jela vidjela, i ono, što nije vidjela i što se nije dogodilo.

Bojao se, da mu diete ne izađe na babje jezike, a to bi bilo najgore, što se može dogoditi poštenoj curi na selu. Osim toga je poznavao osjetljivost Ružice, pa je bio u brizi, da ne bi počinila još kakovu ludoriju, a eto radi ničega.

Kada se ono jutros bila Ružica s kladenca vratila noseći vodu, nije bila još ni prekoračila vratnice niti je bila unišla u dvorište, kad se je na kućnim vratima bio pojavio Jure s golim nožem u ruci. Iza leđa Jurinih stojala je majka držeći Juru za ramena i vukući ga u kuću te dajući Ružici znakove glavom i očima, da bježi.

Ružica je bila u prvi mah pretrnula od straha pomislivši, da joj je brat poludio, ali kad je razumjela bratove psovke, namienjene njoj, odložila je posude s vodom, pa kao preplašena srna srnula u Cerik preskačući panjeve i grmlje. Bježala je niz brdo u guduru, gdje ima rupa i spilja, gdje će se moći najbolje sakriti. Dugačka košulja izvijala se za njom zapinjući za granje i trnje te smetajući joj pri biegu. Zato ju je pribrala jednom rukom i odignula. Kada je već bila zašla daleko u šumu, stala je na čas i ogledala se.

Nikakav sumnjiv šum nije dopirao do nje, osim udaranja njena srdca i dahtanja njenih uzbibanih grudi. Noge su je pekle od ogrebotina i uboda trnja, koljena su joj klecala od straha i od naglog trčanja. Osjećala se krivom, premda je bila sviestna, da nije učinila nikakvo zlo. Zar je to grieh, što je progovorila dvie rieči s Mujagom, s kojim je prije smjela slobodno razgovarati i u kući i pred otcem i pred majkom i pred svakim? A zašto joj najednom sada brane? U dubini duše, u najskrovitijem njenu kutiću peckalo ju je ipak nešto, što ju je uznemirivalo, jer na koncu zašto se htjela krišom sastati na večer s Mujagom? Možda ju je ipak na to nagnala neka skrivena grješna želja?

Išla korakom još dublje u gustu i polumračnu šumu, koja joj se pričini kao ponutrica neosvietljene plehanske crkve na Veliki petak pred mrak. Od laganijeg hoda primiri joj se lupanje srdca, poče odmjerenije disati i staloženije misliti.

»Eh, dobro,« stade izpitivati svoju savjest. »Da li bi smjela sada pristupiti pred ujaka na izpovied? Zašto ne bih!« bez okolišanja odvrati. »Dobro. A šta bi mu izpoviedila o današnjem sastanku i razgovoru s Mujagom? Nemam što!« odlučno i iskreno prizna.

Kada je tako, zaključi, da onda može mirno stati i pred svog otca, pa neka joj on sudi.

I u polukrugu, u velikoj udaljenosti obilazeći roditeljsku kuću zaputi se prema dalekoj otčevoj kavani.

Kada se penjala uz Begovića pašnjake, čula je, kako netko od Čorlukinih kuća nekoga doziva. Razabrala je, da je žensko grlo, a kada je zastala i bolje osluhnula, prepoznala je glas svoje majke, koja je nju dozivala.

Bojala se odazvati, jer nije znala, gdje se nalazi brat Jure. Krzmajući i zaklanjajući se iza stabala i grmlja pošla je prema majčinu glasu. Doskora je našla majku, pa su zajedno pošle otčevoj kavani. Putem je Ružica drhtavim glasom i sa suzama u očima izpripovijedila majci sve, što je i kako je bilo. Uzput su se navratile u dvie-tri kuće, gradeći se, kao da su bile u gradu, pa da se sada vraćaju kući. Dok su stigle do kavane, našle su je zatvorenu. Dakle je otac bio već otišao kući, pa su i one pošle za njim.

Kod kuće su našle svu čeljad na okupu. U međuvremenu bio je Marko već kod strine Jele, da je upita za nekakve jabuke, koje mu je bila još prije obećala prodati. U razgovor je bio upleo i Mujagu, kako ga je bio jutros sreo kod kladenca niže kuće baš onda, kad je i Ružica zaimala vodu, pa kako mu se Mujaga tužio, da su mu slabo rodile jabuke, pa da bi trebao za majku liepih kiselastih jabuka. Pošto su bili svršili posao glede jabuka, potužila se Jela, da nije smjela nikuda odlaziti

od kuće, jer da joj se teli jedna junica. Nakon tog razgovora bio se Marko vratio kući umiren i zadovoljan. A kada je sutradan saznao, da se je Mujaga vratio u grad, bio je sasvim bez brige.

2.

Prošlo je nekoliko dana od te uzbune u Markovoj kući. Jedne noći ležala je Ružica u svojoj uđeri. San ju je bježao. Cielu je noć razmišljala o tome, zašto otac odlazi sutra u Foču i zašto moraju s njime ona i majka. Ta i prije je otac odlazio od kuće i na nekoliko dana, pa bi nekada znao povesti i Juru, ali ona i majka, kada bi išle kuda s njime, onda bi išle jedino na Plehan. A što će sad one u Foči? Pa da je kakav crkveni god ili pir kojega rođaka, to bi još razumjela. Ali je sutra obična nedjelja. Pa zgodnije bi im bilo otići na Plehan na misu — kao obično, ako je radi mise. Jer fočanska je crkva ionako malena, nizka, s pocrnjelim krovom od dasaka. Nema ni tronja, nego su jedno zvonce objesili na nekakve grede, pa kada zvoni, ne čuje ga se ni iza prvog brežuljka, jer je crkva u nekakvoj rupači. Morala se tude sakriti za »turskog vakta«, da ne bude na smetnju ničijem pogledu.

Tako se prevrtala i razbijala glavu raznim mislima. Čula je u tom i prve pietle. A san joj još nije htio na oči. Još je čula Juru, kako se je izkašljavao na dvoru, pa kako je otvorio stajska vrata i konjima nešto govorio dajući im zob, da budu siti, kada pođu na put. Nakon toga je usnula i nije se budila sve do svanuća.

Studen od mraza, koja je prodirala kroz pukotine između hrastovih dasaka u uđeru, probudila je rano Ružicu. Prekrižila se, zazvala Majku Božju i svetog Antu, da joj budu i danas na pomoći, pomolila se skrušeno Bogu i izašla u jutarnju polutamu. Skoknula je u kuću, da naloži vatru i pristavi sve potrebno za doručak. Morala

se je žuriti, da uzmogne na vrieme pomuzti krave i sebe urediti. Jer kad djevojka polazi u pohode, još k tome u drugo selo, mora paziti, da svaka sitnica na njoj bude na svom mjestu, da joj kosa bude u redu spletena, da joj »krpa« bude čista i propisno po starom običaju pričvršćena povrh tjemena, da joj rubina ne bude zgužvana na kojem mjestu, da bude u pasu podvezena na pravom mjestu, i na koncu, da bude niz dukata oko vrata povezan nenapadno, a opet tako, da ih svatko na prvi pogled vidi.

Pošto su sve pospremali i uredili te pošto je Marko izdao potrebne naloge Juri, sjeli su u kola otac, majka i Ružica. Marko je popustio uzde svojim vrancima, pa su krenuli kraćim putem preko polja i kroz šumske prosjeke, te se brzo dokopali obćinskog puta, koji ih je kroz Dažnicu i Mišince izvede na Cer i na glavnu cestu. Udobno su sjedili na nekom sienu, prekrivenom pokrivačima, i od vremena do vremena prigledali, da im ne izpadnu pune torbe, koje su bili pomno zatrpali u sieno.

Na Ceru ih dočeka sunce i tvrda cesta, bez jaruga i bez opasnog naginjanja kola, i bez propadanja točkova u kaljuže. Konji su zadovoljno zahrzali, i, udarajući jednolično podkovanim kopitima po dobro nabijenoj cesti, u odmjerenom kasu pokasali. Pod njima u dolini potoka Dažnice jurio je vlak, nad kojim se je vio dugi oblak dima. A tamo dalje prema iztoku budili su se dažnički i modranski domovi, pozlaćeni prvim zrakama sunca, a iznad njih je na visokom briegu put neba stremila poput jutarnje molitve plehanska crkva sa svoja dva tornja.

Uslied oštroga zraka udarila je Ružici sva krv u rumene obraze, pa su joj se crvenili kao dva velika božura.

S obe strane ceste nizale su se stare hrastove i bukove šume, koje bi joj svaki čas zatvorile vidik. Sasušeno našušureno lišće davalo im je onaj posebni jesenski izgled mira i spokojstva, koji se uvlači i u duše ljudi, koji prolaze pored njih. I Ružici je bilo tako voljko u ovo

pozlaćeno jesensko jutro. Roditelji bi samo kadkada izmienili po koju rieč, kao da su i oni bili utonuli u razmatranja prirodnih krasota, koje su im se na svakom koraku pred njihovim očima otvarale.

Približivši se crkvi fočanskoj pritegnu Marko uzde, i konji skrenuše u sokak izpod crkve. Konji pođoše korakom, jer su osjetili pod kopitima, mjesto dobre i ravne ceste, neravan, izrovan i neuredan seoski put. Kola su se nagibala čas lievo čas desno. Sad bi lievi točkovi zapali u grabu kraj puta, a desni bi se izdigli, ali bi se odmah kola povratila u ravnotežu, pa da opet koji desni točak zaglibi u jaruzi, pa da se kola nahere na desno, kao da će se sada izvrnuti. Oprezni su konji dobro osjećali, kako se iza njih kola giblju, pa su pozorno stupali i odazivali se svakom trzaju uzda i svakom nagibu kola.

Silazeći ni zbrdo prema »rieci« Foči kola su se valjala poput kakve barke na moru, uzbibanom od južnjaka. U ravnici postao je put mekši i blatniji. Valjalo je skoro preplivati neke kaljuže i močvare te preći preko nekoliko natrulih mostića.

Napokon nakon obilaženja nekih rupača i lokava stigoše i do same »rieke«. Zovu je riekom, ali rieci sliči samo onda, kada se razlije. Sada je bio to samo oveći potok, preko kog je vodio slab most. Preko tog mosta bilo je najuputnije prelaziti pješke, a kočijaš neka gleda, kako će pretjerati konje s kolima. Marko je međutim mislio, koliko li je puta prelazio i preko trošnijih mostova i na opasnijim mjestima, pa će s Božjom pomoću sretno preći preko ove podrtine od mosta.

Kad su sretno prešli na drugu stranu, izpruži Marko bičalje u smjeru brežuljaka, koji se dizao pred njim u udaljenosti od nekoliko stotina koraka.

»Eno, ono je kuća Jelinićâ,« poprati Marko svoju kretnju. »Ovo su njihove njive i livade, preko kojih sada prelazimo. I ona šuma poviše kuće njihova je«.

Sav je brežuljak bio jedan jedinstveni uređeni voćnjak, a na njegovu vrhu izvijao se dim iz zidane kuće, okružene sa svih strana voćkama.

Put je postao uređeniji. S obje strane su ga obrubljivali pročišćeni jarci za odvođenje vode. Mjestimice je bio posut i šljunkom. Cielo je imanje bilo opleteno žicom, a napose je voćnjak bio ograđen hrastovim lepiricama. Široke su vratnice zatvarale ulaz u voćnjak.

Kuća Jelinića bila je ciljem Markova puta. Sigurno su ukućani bili već opazili kola, dok su se spuštala od crkve u dolinu, jer kada je zaustavio konje pred kućom, dočekala je goste sva domaća čeljad zajedno s domaćinom starim Stipanom.

Tu se upoznade i Ružica sa svima i sa Stipanovim najmlađim sinom Augustinom. Augustin je imao lice kao djevojka, pa kada je vidio Ružicu, sav se zacrvenio. Inače je bio momak od oka, visoka stasa, snažan i plećat, kao što mu je otac bio. Podlanice su mu bile kao male lopate, izprutane žuljevima, a mišice je imao kao od čelika.

Dok se ženskinje zabavilo oko Markinice i Ružice, te dok je Augustin sklonuo kola pod pojatu, a konje izpregnuo i uveo u staju, dotle je Stipan pokazivao Marku uđere svojih oženjenih sinova i novu uđeru, koja je bila pokrivena crvenim criepom, ali kojoj još nisu bili dogotovljeni duvarovi. Tumačio mu je pojedinosti o gradnji nove uđere, koju gradi sam Augustin bez ičije pomoći, a koja će svojom čvrstoćom i ljepotom nadmašiti sve uđere ne samo u Foči, nego i u okolnim selima.

Žene su vodile razgovore o svojim kućanstvima i haljinama, o kravama i ovcama i motale se oko ognjišta pripremajući ručak.

Kad se poslije podne vraćao Marko sa svojima kući, nije se mogao dosta nahvaliti Stipanova gospodarstva iztičući osobito spretnost Augustinovu i ljepotu nove uđere. Dok su roditelji vodili razgovore o svemu, što su vidjeli, te o liepom dočeku, dotle je Ružica slušajući na pola uha njihove razgovore prevrtala u duši dojmove

današnjega dana diveći se čistoći i kućnom redu te biranim jelima, kojima su ih počastili. Osjećala je, kako su se svi neprisiljeno ponašali i prema roditeljima i prema njoj, pa joj je bilo, kao da se nalazi među svojima kod kuće. Još je uviek na ruci osjećala lagani doticaj ruke Augustinove, kada se bio uhvatio do nje u kolo iza mise. Ciela Foča i Jakovac, pa ostala okolna sela bila su se slegla oko fočanske crkve. Momaka i djevojaka je bilo kao na godu. Igrala je u kolu i ona, a do nje Augustin. Njegova blizina djelovala na nju tako, da joj se pričinilo, kao da su njih dvoje već često ovako jedno pored drugoga igrali, te da su im se ruke ovako doticale, kao da se miluju. Njegova je blizina ulievala joj u dušu takvu sigurnost, te joj se činilo, da joj se uz njega ne bi moglo dogoditi nikakvo zlo. Bio je tako skroman, nenametljiv, a blag i mio, da bi ga svaka djevojka morala zavoljeti.

»Šteta, što nije bliže!« nesvjestno je uzdahnula. »Ovako — Bog zna — kada ćemo se opet vidjeti«.

Ali treći i četvrti dan nakon toga ugodno se Ružica iznenadila, kada primieti, da se pred njihovim vratnicama zaustaviše volovska kola, pred kojima je stajao Augustin. Bio je dovezao brašno, samljeveno u njihovoj vodenici, u zamjenu za kukuruz, koji je Marko bio obećao dati Stipanu. Majka joj odmah naloži, da izpeče gostu crnu kavu, a Ružica se uzvrtje, kao da će mu ručak kuhati. Na koncu tako nekako i izađe, jer majka odmah posla jedno diete po Marka, i Augustinu ne preostade drugo, nego pričekati na Marka. A pošto će morati tako dugo čekati, morat će s njima i objedovati.

Ružica se vrtjela po kući i sve kradomice pogledavala na Augustina, koji je sjedio kraj ognjišta i grijao ruke.

I tako se to nastavi. Učestaše Augustinovi posjeti. Jednom bi došao, da Marku donese poruku od otca, drugi put bi pitao za kakva drva ili slično, treći bi se put uzput samo svratio, jer je išao na Plehan po kamen. Svaki put

bi progovorio s Ružicom po koju rieč, a njoj je bila draga svaka njegova rieč. Kada bi otišao, nastala bi oko nje neka praznina i pustoš, te bi je spopala sjeta i turobnost, da ni sama nije znala, što se to najednom s njom događa. Iza toga bi se sjećala svake njegove rieči, svakog njegovog pogleda i samo željela, da ih što prije posjeti, jer ju je njegova prisutnost tako ugodno zagrijavala i izazivala joj u duši tako sladko čuvstvo, da bi mu bez uztručavanja dala sve, što bi od nje zatražio, pa i sebe cielu.

Tromo se odmicale duge zimske noći, koje je Ružica provodila u tkanju i vezenju, da se onda nakon rada i umora prepusti snima o ljepšoj budućnosti.

Roditelji bi samo izmjenjivali značajne poglede i zadovoljno se smješkali gledajući, kako je Ružica ipak valjano i poslušno diete, koje je shvatilo njihove želje i namjere.

Da je Ružica mogla zaviriti u najskrovitiji kutak roditeljskih duša, začudila bi se bila, kako su oni mogli samo i na tren posumnjati, da ona ne zna, što je obraz djevojački, pa da se bila zaboravila. A što bi se bila i zaboravila, kada je njoj Mujo bio kao rođeni brat i ništa više.

3.

Te zime ne izađe Mujaga nijednom na selo. Kako je bio u duši obećao da će potražiti curu, s kojom bi ašikovao — barem majci za ljubav, to bi petkom pred večer zašao po mahalama u crnim novim čakširama, stegnutim izpod koljena uza same listove nogu, u novom crnom fermenu preko pleća i s nakrivljenim novim crvenim fesom na glavi. Između taraba provirivalo bi za njim mnogo oko djevojačko, odškrinula bi se mnoga kapija i šušnuo bi mnogi uzdah. I Mujaga bi svakog petka zastajkivao sad pred ovom sad pred onom kapijom zagledavajući se u nasmiešene oči djevojačke i promatrajući rumene usne, koje bi iza taraba tiho šaputale. Obijajući

tako mnoge kapije okani se na koncu sviju i odabra samo jednu, iza koje su plamtjela dva užarena crna oka i kroz koju je romonio šapat poput jeke bisera u srebrnom pladnju.

Makar stezala studen, kakva mu drago, makar zasipala mećava prtine i svaki trag njegovih stopa, čim bi nogu pomakao, svakog petka u urečeno vrieme prilazio bi poznatoj kapiji, davao ugovoreni znak i razgovarao s onim crnim očima, koje su imale svoj posebni govor i s onim rujnim usnama, koje su sličile nizovima sočnih jagoda. I tek onda, kada bi se počela paliti riedka svietla na uličnim stubovima, kada bi prigušena svjetlost zalila zastrte prozore, težka bi se srdca odvajao od kapije i žurio se kući na večeru, da ga dugo ne čeka majka. A romon onoga glasa, što ga je slušao na kapiji, još bi mu dugo zvonio u ušima i uspavljivao ga u najslađe sne. U snu bi ga pratile one užarene crne oči i ona dva niza crvenih jagoda preko ljupljaničkih proljetnih livada, po voćnjacima oko čardaka, obasutim bielim beharom, kroz prolistale šume, i najednom se našao pod sjenovitom starom bukvom iznad vira, u kojem bi na mjesečini zatitrao čudan odsjev djevojačkog lica djevojke sa kapije. Ali izpod namrežkane površine vira kidale su se crte lica, pa se opet stapale, te se tako lice mienjalo, pa bi mu se čas nasmiešilo lice njegove ašik-djevojke Behare, čas opet lice — Ružice.

No jednog petka navečer, kada se približavao mjestu svojih želja, primietio je kroz sumrak zimske večeri, kako se od kapije udaljuje sjena nekog momka. Lica mu nije mogao vidjeti, ali sudeći po leđima, po stasu i po hodu posumnja, da bi to mogao biti jedino Fehim Muratagin. Jedini je on od poznatih momaka onako polagano odizao nogu za nogom, kao da gazi po nečem mekanom, te ih isto tako polagano spuštao na zemlju pri svakom koraku, kao da se boji, da ne propadne u kakvu rupaču. A pri tom je on jedini onako cieli gornji dio tiela s onim širokim plećima pri svakom koraku naginjao na-

pried, kao da posrće, pa ga odmah trgnuo nazad, kao da se nečega prepao, pa kao da je radi toga uztuknuo. Da, to je mogao biti samo Fehim. Ali šta je tu tražio? I neka sumnja zarinu svoje pandže u Mujagino srdce.

Beharu ne nađe na njenu običajnome mjestu. Istom nakon nekog vremena šušnuše negdje u dvorištu svilene dimije i zaškripa tiho smrznuti snieg pod laganim koracima. Kroz pukotinu u vratima promatrala su ga dva mutna, suzom zasjenjena oka. S rumenih, napola stisnutih usana zapljusnuše ga gorki priekori, koji provališe u predbacivanje i skoro u grdnje. Spočitavala mu je, kako on ima na selu nekakvu Švabicu, Šokicu — što li? — ali svakako kaurkinju. Zašto onda dolazi njoj, zašto je vara? Mujaga se počeo bio izpričavati, da su ga tako mogli ocrniti samo zli jezici i zavidne duše, a pri tom je mislio na Fehima, ali ga je Behara prekidala svojim ogorčenim opazkama. Po njenim izkidanim riečima razabirao je, kako je stoji muke i borbe, kako se težko suzpreže, da ne zarida. Molio ju je, da se umiri, tješio ju je, ali sve uzalud. Ucviljena i razočarana odtrgnula se od vrata i pobjegla preko dvorišta u kuću. Mujaga ju je šaptom dozivao, preklinjao ju i molio, da njemu vjeruje. A kada se ona nije više povratila, beznadno se zagledao kroz odškrinuta vrata u zastrte prozore i spustio ruke poput osuđenika. Vratio se kući prije uobičajenog vremena.

Sa strepnjom se u srdcu približavao idućeg petka Beharinoj kući. Drhtao je kao u groznici radi neizvjestnosti, da li će se ona pojaviti. Sumnja mu je podgrizala dušu. Misli su mu nesigurno oblietale samo oko tog pitanja. Htio, ne htio, morao je sebi priznati, da su ti riedki sastanci postali potrebom njegove duše, isto kao što je hrana svagdašnja potreba tiela. Ciele sedmice bi sanjario o njima, dozivao sebi u pamet svaku Beharinu rieč, svaki njen pokret, svaki njen pogled, pa onda opet smišljao, koju li će joj liepu rieč kazati na idućem sastanku. Tako je i ove prošle sedmice razmišljao o tome, koje će joj dokaze iznieti o svojoj ljubavi, jer da je ljubi istinski, o tom nije više sumnjao. Pa zar da je sada izgubi, kada su se počeli ovako liepo slagati, a sve radi zavisti nečije i zlobe? Ne, to ne bi mogao podnieti. Poput vrška bodeža bockala ga je sumnja. Srdce mu je krvarilo, a duša plakala. Ako Beharu izgubi, gubi život za njega svaki smisao. Ali ako moradne sebi suditi, obračunat će najprije s onim zloduhom, koji je djevojku od njega otuđio.

Nestrpljivo je čekao i davao stare ugovorene znakove. Ali se ona nije odazvala.

Sav očajan krenu ulicom zaustavljajući se, obazirući se na mračne prozore Beharine kuće. Nije se brinuo za riedke prolaznike, koji bi projurili kraj njega, umotani u krznom podstavljene kabanice, sa iznad glave zadignutim krznenim ovratnicima. Nekoliko je puta prošao izpred njene kuće. Nije osjećao, kako ga mraz štipa po ušima i obrazima, nije slušao škripu smrznutog sniega i leda pod vlastitim koracima, nije gledao treptanje visokih zviezda na ledenom nebeskom svodu. Neko je vrieme tumarao kao mjesečar po skoro pustim i izumrlim ulicama. Najednom ga prenu nekakav žamor i galama. Kad primieti, da se nalazi pred čitaonicom, kojoj su bili svi prozori osvietljeni i iz koje je dopirao žamor ljudskih glasova, spopade ga želja, da jurne unutra, da pograbi Fehima — jer se on sigurno nalazi unutra te spletkari, izvrgava ruglu sve i svakoga i na svakoga se nabacuje svojim blatnim jezikom, — pa da izgazi nogama ili barem pošteno namlati, jer je jedini on kriv njegovoj nesreći, jedini mu je on ogorčio život na ovaj način.

Netko odškrinu jedan prozor, te se zajedno s parom i duhanskim dimom prosu po pustoj ulici veseli smieh mlađarije. Mujaga zastade. Sabra se te se naglim koracima požuri niz ulicu. Zašto da izaziva uzbunu među tako veselim momcima, zašto da im kvari veselje, ako je njemu suđeno, da pati? Zašto da ucvili i tuđu i svoju majku, koja ga ionako sa zebnjom i brigom kod kuće čeka?

Ali Mujaga nije bio još klonuo. Još se je nadao. Opet se je u petak našao na svome — nekada tako dragom — mjestu, koje mu je sada postalo mučilištem. Prođe i taj petak kao i prošli, a tako prođe još nekoliko petaka. Istom kada je jednog petka na negdašnjem svome mjestu opazio nepoznata mladića, kako se jednom rukom naslonio na vrata, pobježe glavom bez obzira, progonjen poznatim zvonkim srebrnim glasom, koji ga je toliko puta bio omamio, a koji mu najednom postade mrzak. Pobježe — i više nikada ne naiđe ovuda.

4.

Prve zrake proljetnog sunca probudiše i ustajali život maloga grada. Vrtovi se prekopavaju, izvozi se đubre na njive; plugovi se i brnjače voze na kolima rano zorom izvan grada, a u mrak se opet vraćaju u pojate. Zaposlen i bezposlen sviet izlazi na ulice. Sve je u pokretu. Sve to ključa kao krv u žilama. A najživlje je pred Uzeirbegovim dvorovima. Tu su se na malom trgu počeli kopati temelji za zgradu, koju gradi Miralembeg. U žamor radnika upada vika iz Uzeirbegova dućana, odakle Uzeirbegova čeljad prieti radnicima, da će ih raztjerati, jer da se tu ne smije kopati. I doista izađoše iz dvorišta Uzeirbegovi momci s lopatama i motikama te stadoše zatrpavati zemljom jarke, koje su radnici bili već odkopali. Dođe do svađe, skoro i do tučnjave. Gradski stražari posreduju, razstavljaju ljude i jedva nekako uzpostaviše mir. Ali radnici ne će da rade. Zbog toga idu Uzeirbeg i Miralembeg pred kotarskog predstojnika i pred sud. Izlaze povjerenstva, vode se parnice i na koncu — ipak Miralembeg nastavlja s radom. Kako je prostor bio veoma uzak, to nije ni trebalo mnogo vremena za izgradnju kuće. Kada je zgrada bila gotova, sličila je — brodu, koji je pramac imao uperen prema jugu. Jedan je dio krova bio ravan i ograđen željeznom ogradom, sa željeznim stupovima, koji su na vrhovima nosili ukrašene staklene svjetiljke. Nakon toga je priređena mala svečanost, na kojoj su cigani svirali cielu noć i na kojoj se jelo, pilo i pjevalo sve do zore. Da ni to nije bilo pravo Uzeirbegu, nije ni čudo, jer tko će trpjeti takvu halabuku pred svojom kućom, Opet je imao posla i predstojnik i sud. Ali je Miralembeg postigao svoje, pa je nakon svega toga po svome obećanju zgradu poklonio Vakufu.

Stariji i ozbiljniji građani, iako nisu odobravali takovo natezanje među prvim begovima, ipak se nisu uplitali u njihove razmirice, a mlađarija je jedva dočekala, da se malo proveseli na krovu kuće, pa bilo to kome baš i krivo. Ali bilo, kako mu drago, zgrada je nazvana »Prkos-kućom«, te je ni danas drugčije ne zovu.

Mujaga je iza onog žalostnog razstanka s Beharom češće zalazio među mladiće, koji su se okupljali u čitaonici, pa bi zajedno s njima po noći lunjao po gradu i na koncu u njihovu družtvu gdjegod zasjeo i tu često zoru dočekao. Nije mu se milio ovakav život, ali je tražio lieka svojoj tuzi i uvrieđenom ponosu, pa mu se činilo, da će ga naći eto na taj način. I njega je — kao i ostale — razdragala veselica na »Prkos-kući«, koju je bio upriličio stari Miralembeg. Od te zgode često se je mlađarija na večer sastajala na tom mjestu svirajući i pjevajući te šaleći se odozgor s visine s prolaznicima. No tome učini kraj kotarski predstojnik radi jedne tučnjave, a opet na pritužbu Uzeirbega i ostalih susjeda, koji nisu imali mira niti u svojim dvorištima niti u svojim vlastitim sobama.

Topliji dani pružiše mladeži i drugih razonoda. Bilo im je već ionako dosadilo povlačenje po gradskim ulicama, po gostionicama i kućnim sielima. Ta i nju je zvala priroda — i to u prvom redu baš nju — u svoj zagrljaj.

Dok je prvo proljetno cvieće razsipavalo svoje mirise i šaralo svojim bojama na pola snenu zemlju, dok se je behar osipao po šljivicima, mladež je samo s prozora svojih soba udisala proljetne mirise i pasla oči na

svježim šarama proljetnih livada i voćnjaka i opajala se samo letimično čarima proljeća. No sada je i ona pohrlila u prirodu, na livade i u gajeve, na Ukrinu, na izlete i teferiće.

Kad mladež jednom osjeti ljepotu prirode, onda ne prestaje uranjati u njih. Tako je i Mujaga po ciele dane sa svojim drugovima ili se zabavljao gdjegod u gaju uz janje na ražnju i burence piva, ili gdjegod u hladnjaku na Žirovini ili u Beglucima.

Jednog dana povede sin Miralembegov Almaz cielo družtvo mladića na otčev čardak na Ljupljanici. Mujaga je bio s njima. Bilo je tu i svirača i pjevača, bila je gostba prava begovska. Marko se bio pobrinuo za dobro jelo i za još bolje piće.

Mujagi se izpočetka nije dalo ići na ovaj teferić. Nešto ga je odvraćalo i od Ljupljanice i od čardaka, a osobito od Marka. Ali kad se opet našao na mjestima svoga najranijeg djetinjstva, na mjestima, o kojima još uviek sanja, pa kada je pomislio, bogzna kada će ih opet vidjeti, jer mu na jesen valja pod pušku u vojnike — u »soldačiju«, kako se onda govorilo, — bilo mu je oko srdca i drago i tužno. Veselio bi se i plakao u isti čas. S njime je bilo još nekoliko momaka, koji su uzeti u vojsku. Neki su podvriskivali i junačili se, — ta sramota bi bila, da nisu sposobni za vojničku pušku, dok su drugi — premda su i oni bili ponosni, što su uzeti, te su pomišljali, kako će otići u tuđi sviet, daleko od svoje kuće, daleko od otca i majke, daleko od ljube. Neki su pomišljali, kako će prestati bezbrižna zabava, kako će se morati pokoravati stezi i »zaptu«, kako će pod teretom puške i telećaka biti izjednačeni sa sinovima svojih kmetova. Ali ih je sve privlačio vojnički život, pa novi sviet, novi krajevi i drugi ljudi. Pa bit će i tamo slobode i uživanja i zabave. I njihovi su otčevi i djedovi cieli život provodili s puškom u ramenu, s kuburom i handžarom za pojasom. Ta stari sebi bez toga nisu mogli ni zamišljati život, jer su se samo na taj način mogli iztaknuti kao junaci, samo su na taj način mogli osvjetlati obraze te steći slavu i imanje.

Eh, zamislio se je Mujaga, ama su onda bila druga vremena i oni nisu služili tuđeg gospodara. Ali iza obilnog jela, zalivenog dobrim pićem, uz svirku, koja obodrava, i uz pjesmu, koja zanosi, nestade toga malodušja, i on se s ostalim prepusti junačkom zanosu, koji ga ponese na svojim krilima u nepoznate krajeve, gdje se beru lovorike i gdje teče junačka krv.

Da dadnu što više oduška svome razpoloženju, sakupiše nekoliko lovačkih pušaka, pa da ne pucaju uzalud, odabraše nekoliko ciljeva, u koje su pucali. Ali im se i to puškaranje pričinilo preslabim, pa dadoše iz grada donieti dvie »prangije« — dva mužara, — te se cielu noć iznad usnulih ljupljaničkih čaira i gajeva prolamao zrak od gruvanja i puškaranja.

Nemir je prostrujao preko okolnih selišta. Mnogo je staračko srdce uzdrhtalo slušajući onu pucnjavu i sa zebnjom se sjetilo negdašnjih vremena, kada se za ovakvoga prangijanja i gruvanja znala proliti i krv. Ali se ubrzo umiriše, kada saznadoše, da to samo mladi begovi »šenluče«.

U neko doba noći netko povika:

»Hajdemo u lov!«

Valjada ga je bila uzbudila ova pucnjava, pa mu nije moglo razigrane živce zadovoljiti ono pucanje u prazni zrak ili u mrtvi nepomični cilj, nego mu se prohtjelo pucati u nešto živo.

Neki su se tome protivili, a neki su sa vikom pozdravili ovaj priedlog.

»Hajdemo u hajku na vukove!« dosjeti se drugi.

Opet su jedni odvraćali, a drugi urlikali u zanosu i oduševljenju.

»Ali nam treba još pušaka i naboja za vukove«, primieti neki ozbiljniji glas. »Osim toga gdje su nam hajkači? Ne ćemo valjda sami izgoniti vukove iz njihovih brloga?«

»Ništa za to«, odgovaraju zanesenjaci za hajku. »Poslat ćemo momke, neka po selu skupe još pušaka i neka dovedu hajkače«.

Ali tko će u ovo noćno doba buniti sviet? Ne će im nitko htjeti u hajkače.

»Znate šta!« povika Mujaga. »Hajdemo sada na moj mali čardak. Pa dok se nađu puške i hajkači, dok se naboji načine, dotle će i svanuti«.

U nekoliko se kola odvezoše na Mujagino imanje. Za njima pođe i Marko s nekoliko momaka. Nastavi se gostba i zabava, koja potraja preko cielog drugog dana. Neki zaboraviše na lov i hajku, a neke — svladane od pića — prođe uobće volja za bilo kakvim podhvatima.

Kada je pred večer Cerik stao duljiti svoje sjene i kada je iz gudure Ljupljaničkog potoka počeo piriti svježi povjetarac, samo su još neki mogli zajedno sa sviračima zapjevati:

»Je l ti žao, što se razstajemo?«

A kada su u sam mrak sporim kasom ulazili u grad, mnogi su od njih spuštenih i klimavih glava driemali i začudili se, kad su se probudili, gdje se to sada najednom nalaze.

V.

1.

Još su Mujagi u ušima zujali pustopašni i vatreni zvuci madžarskih čardaša, što ih je eto još do neki dan slušao po peštanskim gostionicama, još mu je mamurna glava brujala od pravilnih udaraca željezničkih točkova, kada se nađe bačen na svoj mali čardak te zatrpan brigama i dugovima do vrata. Uzdisao je pod teretom tih briga i dugova, što mu ih natovariše na leđa bezbrižno i raztrošno vojničko vrieme te nedaće i neprilike na imanju. Imanje — i zemljišta i zgrade — stenjalo je pod težkim obterećenjima. Hambari, koševi i tavani zjali su od praznine, — izprazniše ih lanjska suša i ovogodišnji grad. Ali hvala Alahu, šljivici su dobro ponieli, nije ih bio led pogodio, pa bit će dobre rakije, i zakrpit će se koja ta luknja u gospodarstvu. Osim toga su tu još hambarine, ako ih nije Marko izpraznio.

Kose zrake kasnog jesenskog sunca pozlaćivale su staru rakiju u staklenki, koja se bleštila na prozoru pred Mujagom i koje se Mujaga često laćao, da njome zalije slani ovčiji sir i kisele krastavce, što ih je sporo i promišljeno u malim komadićima zalagao. Zadovoljno je mljaskao jezikom i od časa do časa pred sebe šaptao: »Bit će dobro, bit će dobro,« i na krilima opojnosti prenosio se u nedavne dane svoga vojničkog života. Sjede i na sećiji žmirkao je očima, jer mu je zapadno sunce sjalo upravo u oči, i kroz trepavice gledao u blještavilo sunčanih zraka, koje su treperile iznad vršika Ceričke šume i naglo uranjale u oblake škropeći ih svojim zadnjim krvavim kapima poput ranjenog junaka nakon slavnog megdana.

I on je dokončao svoj vojnički megdan, iako ne slavno i junački, a ono ipak veselo, ugodno, s užitkom i razpojasano. Istina — bilo je nešto malo i muke, dok je shvatio, što koja njemačka zapovied znači i što valja učiniti, kad mu onaj »kaplar« drekne u lice. A poslije — one vježbe po dvorištima vojarne, pa po onim nepreglednim ravnicama oko Pešte bile su za njega zabava, pa koje čudo, da su ga zakitili sa zviezdicom sa svake strane izpod brade. Postao je »frajter«, a to je značilo mnogo, jer je mogao na večer izlaziti češće u grad, nije morao svakoga pozdravljati, a mogao je nasred Pešte zaustaviti svakoga Madžara vojnika bez zviezde, koji ga ne bi pozdravio ili ga ne bi propisno pozdravio, pa mu zapovjediti, da se vrati na deset koraka i da ga pozdravi, kako treba. Gnjavili su i njega, dok je bio »báka — obični vojnik —, a i poslije bi ga znao koji po činu stariji zaustaviti. No to se nije događalo tako često. Jer iako su Bošnjaci bili Madžarima trn u oku, ipak su ih se bojali, a i mrzili ih, i to ne samo radi toga, što se je u vojničkim krugovima i u vojničkom pogledu davala prednost Bošnjacima, već i radi toga, što su se oči Madžarica više otimale za kršnim i stasitim momcima iz Bosne ponosne, nego li za nizkim i gegavim sinovima alfödskih pusta. Pa kad bi Mujagin odjel stupao kroz glavnu ulicu — Vaczi utcza — ili koju drugu ulicu udarajući podkovanim cipelama — bakančama — po pločniku, da je sve tutnjelo, stale bi sve Madžarice njišući se, kao da plešu čardaš, a ako bokova bi im poigravale naslage naduvenih sukanja, i zablenule se u kršne momke, pa samo što ne bi prhnule i pale im oko vrata. A »bakanče« bi samo složno i jednoliko udarale o pločnik, kao da će ga probiti, momačke bi oči samo strieljale i desno i lievo, a mali se brčići vragoljasto smiešili.

»Ih puste li Pešte!« uzdahnuo je Mujaga i oduševljen i žalostan, pa dobro potegnuo iz staklenke.

Pa one vojničke smotre, parade, pa izmjene straže pred kraljevim dvorom u Budimu, a sve to uz treštanje

vojničkih glasba, praćeno od bujice i ljudi i žena i djece i staraca, uz vrisku i ciku.

A onda šetnje nedjeljom po podne, ako ga ne bi strpali u službu, i Dervenćani su se uviek držali skupa. Idu oni tako po šetalištima i perivojima, sviet im se ugiba, samo oko njih lepršaju mlade Madžarice, nalik na ogromne bundeve s onim svojim širokim i naduvenim naslagama sukanja. A od njih koji samo namigne im, a one samo što stanu hihotati i cvrkutati. Upoznao se Mujaga s mnogima od njih. Mogao ih je na svaki prst po deset imati. Promienio se i on tamo među njima. Ko — drugi ljudi, drugi adeti, pa i drugi način života. A vojnici ko vojnici. Mienjao je cure svakog mjeseca, baš kao košulje. No najviše mu je prirasla srdcu neko Iboljka. Kada bi s njom zaplesao čardaš, tako bi ga zaniele one kretnje njena tiela, one užarene oči, da bi zaboravio sve oko sebe, čisto bi poludio, pa bi ju pograbio oko pasa, izdigao je i oko sebe okretao, da bi se ostali plesači razbježali kud koji. A cigani bi zasvirali još žešće, još vatrenije, jer su znali, da će Mujaga njihovu »primašu« priliepiti na čelo najmanje »deseticu«.

Jednom se nađe nekakvo Madžarče, pa stade pokazivati Mujagi na Iboljku i nešto mu dovikivati te mahati mu rukama izpred nosa. Eh, Mujaga se nije mogao svladati nego je pograbio momče izpod pazuha, odigao ga kao perce i bacio ga kroz otvoreni prozor. Nastala je gužva, poletjele su čaše i staklenke, povadili se bodeži. I jeftino je Mujaga prošao — samo s ubodom u lievu ruku.

Kako se sjeti toga, zasuka lievi rukav, pa opipa prstima mjesto toga uboda i osjeti malu žljebastu udubinu na podlaktici. Pogladio ju je — i uzdahnuo.

Ono je bio život!

Šimo mu je redovito slao novce. Nije htio s tim poslom uznemirivati majku. Šimo bi prodavao ili kukuruz ili pšenicu ili drva ili što drugo i njemu slao novce. Jednog mu dana javi Šimo, kako nema više što prodavati,

jer da mora ostaviti hrane i za zimu, pa da valja dići zajam u banci. I prvi veliki teret pade na njegovu djedovinu.

»Nije to ništa,« uvjeravao se onda Mujaga. »Jedna dobra ljetina, i dug je brisan.«

Ali mjesto dobre ljetine dade im nebo sušu. Zagrijalo ono Božje sunce — pričao mu je Šimo — prije vremena, pa spalilo sve. Voće je bilo odcvalo, da ne može biti ljepše. Ali se nebo prerano zatvorilo, pa nije htjelo propustiti ni kapljicu kiše. Sunce se užarilo, ofurilo lišće i izpržilo plodove. Usred ljeta je stršilo ogoljelo granje bez lišća i bez plodova. Čovjek bi proplakao gledajući gole šljivike, spržene i opustošene od vatre nebeske. I da nije sunčana vatra žarila i palila, mogao je netko još pomisliti, da je ono kasna jesen. Izdali šljivici, izdale pšenice, izdao kukuruz. Kukuruz se mogao jedva i posijati. I što si posijao, izjele su gladne ptice, miševi i crvi, a ako je štogod i izniklo, ostalo je kržljavo, šugavo i jalovo. Ono malo pšenice, što je rodilo, nije vratilo ni sjemena. A livade i travnjaci? Jadna je marva pasla po prašini nekakve čuperke, koji su trebali biti trava. Polja, livade i njive bile su izpresiecane uzduž i poprieko pukotinama, koje su zjapile poput rana, a bilo ih je širokih, da bi u njih mogla stati noga odrasla čovjeka.

Da ne bi Marka i hambarina, skapavao bi narod od gladi i po Ljupljanici, kao što je skapavao i po drugim selima. Te godine spasoše hambarine mnogu kuću, premda osim Marka i Mujage nije za njih nitko znao.

Tako mjesto brisanja starog duga, pope se na Mujaginu djedovinu novi teret.

Iduća godina, a to je baš ova, koje se Mujaga vratio kući iz vojničtva, prilično je poniela, samo što je led otukao kukuruz. A kukuruz je njegovom seljaku glavna hrana. Žuti kruh — kukuruza — draži mu je i slastniji od biele pogače. A kakav je taj grad bio mušičav, vidi se najbolje po tome, što je potukao njive samo u jednom

smjeru, a u širini od jedno tri sto koraka. Što je bilo na toj površini, sve je to izpresiecano, izkomadano i u zemlju utučeno. S jedne i s druge strane pobijenih njiva stojali su susjedni usjevi netaknuti i nepovrieđeni. Baš kao da su neki nevidljivi nebeski topovi bili naravnati i upereni ili iz zlobe ili iz nekog prkosa samo na stanovite njive.

Bio je dan sparan, zrak miran, bez ijednog ćuha, a nebo čisto, bez oblaka, — pričao je Šimo. Nekako oko podneva počele su treperiti vršike visokih stabala. Tamo iza Motajice pojavio se najednom dosta taman duguljast oblak, koji je letio prema Krnjinu. Iznad Krnjina se stao kovitlati i razkidati, — valjda ga bio zahvatio nekakav vjetar, koji ga je zatim natjerao na Ljupljanicu. Hujio je »vihor«, savijao granje, raznosio criepove s krovova. Za tili se čas smračilo i zahladilo, a oblak se smotao u klubko, zacrnio se, a na rubovima posivio, polegao po samim vršikama Cerika, i počeo iz sebe izbacivati upravo kao iz topova, komadiće leda, velike kao orahe. Sjevnu munja, sjevnu jedna, sjevnu druga, a nstade sievanje munja kao na sudnji dan, — prošaraše cielo nebo. Zapraskaše gromovi, zatutnje nebo, a zemlja se potrese. Po njivama udari tuča ledenih oraha, izmiešanih grudama poput dječjih glava. Kako bi koja gruda udarila u zemlju, izrovala bi rupu, u koju bi mogao zasaditi šljivić. A gdje je led naišao na kuću, izrešetao je prozore i krovove. Kako salauka doletje u silnoj huki i vihoru, tako i preletje preko Ljupljanice, a iza nekoliko trenutaka proviri opet sunce i zaškilji na razrovana i opustošena polja, kao da se i samo začudilo kako se mogla za nekoliko trenutaka uništiti tolika muka seljačkih žuljeva i seljačkog znoja.

Zajaukale su njive, po kojima je još malo prije veselo šuškalo kukuruzovo lišće milujući napola zrele klipove. Zacviljele su one jadne kućice, koje ostadoše bez hrane. Izrešetani krovovi i prozori zurili su niemo u pustoš, strepeći pred dugom zimom i praznim koševima.

I Mujaga je zajedno sa Šimom gledajući ojađene duše badrljike izlomljenih i okljaštrenih kukuruza, prolio suze nad udesom svojim i svojih kmetova.

»Tako je Alah htio,« odpuhnuo je Mujaga zajedno sa zadnjim dimom cigare zureći u mrak, koji ga je već sasvim poklopio bio, pa se, polagano tapajući uputi u drugu sobu, u kojoj ga je čakala majka s večerom.

2.

Sliedeće se je noći Mujaga kriomice, da ga nitko ne bi vidio ni čuo, nekoliko puta odšuljao do hambarina i donio nekoliko vreća kukuruza. Šuljajući se oprezno kroz guštaru svoga Krša, začudio se, kada je tamo daleko iznad Cerika spazio sitno svietlo.

»Tko li to bdije u ovo noćno doba u Markovoj kući?« nametnu mu se samo od sebe pitanje.

Zavijanje nečijih vašaka uzbunilo je noćnu tišinu. A kad se vraćao kući s posljednjom vrećom, proparao je zrak jezivi jauk kukuvije, kao da je zaječala nečija duša u smrtnome hropcu.

Sutradan je saznao, da je umro Marko.

Tako gotovo neprimjetno odlaze ljudi staroga kova sve jedan po jedan na vječni sastanak. Zaboravljajući stara prijateljstva i neprijateljstva oni se tamo sastaju, da se u sjeni vječnosti odmore od tegoba i napora ovoga prolaznog života, koji im se je pričinjao dugim, a koji je tako brzo prošao, kao da ga nije ni bilo.

S pobožnošću se Mujaga sjetio svoga djeda Hamzage, koji sada sjedi negdje tamo na nebeskim minderima, gladi svoju dugu bielu bradu, pije crnu kavu, puši svoj čibuk, gleda ples prozračnih hurija i sluša njihove rajske pjesme. A tamo negdje dalje na rajskim poljanama utrkiva se njegov otac Ibrišim na svom vrancu, okićen vječnim crvenim karanfilima, pa puca iz svoje »šišane« i maše svojim pradjedovskim jataganom, s kojima je oboružan bio ono krenuo u posljednji zemaljski boj.

Oko Markove se kuće izkupilo cielo selo, a došli su prijatelji i rodbina i iz drugih sela. Kuća, sobe i uđere bili su još od sinoć natrpane svietom. Koji sinoć nisu stigli, da čuvaju mrtvačku stražu, došli su jutros da izkažu mrtvome Marku posljednju počast. Ljudi i žene pristupali su mrtvacu križajući se i šapćući molitvice za upokoj duše Markove. Do nogu pokojnikovih smještena je posudica sa svetom vodom, u koju je uronjena kitica bosioka. Svako se laća kitice bosioka i škropi svetom vodom mrtvaca. Dvie svieće gore iznad glave pokojnikove, pa kada kapne koja kap vode na stienjak svieće, zapucketa razstaljeni vosak, plamičak se malo prituši, ali onda opet zaplamsa. Tako prolaze kraj mrtvaca moleći se i škropeći ga, zastanu malo u sobi, pa se udaljuju, da se smjeste gdjegod u kojoj drugoj sobi ili u dvorištu.

U kući na ognjištu, pa na dvorištu gore vatre, nad kojima je nastavljeno nekoliko kazana i drugoga suđa. Tu se kuhaju i peku razna jela, jer će se nakon pokopa sav taj sviet sleći opet ovamo, da se uz jelo i piće spomene pokojnika, oda počast njegovoj sjeni i da ga svatko zadrži u dobroj uspomeni. Čuture, pune Markove rakije, već se sada ređaju od ruke do ruke, i ne će se izpustiti sve dotle, dok se ne završi ciela ta posmrtna čast i dok zadnji gost ne napusti kuću žalosti.

Dok su jedni susjedi dodavajući jedan drugom čuturu bili zaposleni oko sastavljanja dasaka za poklopac mrtvačkog liesa, dotle su drugi zasukanih rukava pomagali Juri pri odiranju kože sa već zaklanog teleta te pri sječenju i komadanju praseta.

Ružica je obilazila vatre te nadgledala lonce i kazane. Biela marama bez šara i ukrasa, koju je u znak žalosti za otcem omotala oko glave, podavala je njenom oblom rumenom licu još više svježine i ljepote. Prošle su već dvie godine, kako se je udala za Augustina Jelinića. Sinoć su joj javili otčevu smrt, pa je odmah došla zajedno s mužem i sa starim svekrom. Svekrva je ostala kod kuće čuvajući njena malog sinčića. Zaposlena je Ružica, pune

su joj ruke posla, pa nema ni vremena, da razmišlja o otčevoj smrti i da se poda žalosti. Znade, da joj je otac u zadnje vrieme pobolievao, a onda — tu su i godine, u kojima je smrt svakome bliza.

Iza kuće u šljiviku pripremljene su već volovske saonice, na kojima će se po starinskome običaju odvući Marka preko njiva i polja, preko uvala i brežuljaka na njegovo posljednje počivalište.

Spremio se bio i Mujaga, da ode po zadnji put oprostiti se sa svojim starim prijateljem, pa je dozvao Simu da zajedno pođu, jer se sam ne bi snašao u ovakovoj zgodi. Šime ga je stao odvraćati veleći mu, da nije nužno, da on kao aga ide osobno, jer će on — Šimo — i za sebe i za njega obaviti sve, što je potrebno. Mujaga je mislio, da su sigurno po sriedi kakvi vjerski razlozi, pa je odustao od svoga nauma, a nije znao, da mu Šime nije htio kazati, da bi ga Markovi sinovi — a osobito Jure — ako ništa drugo, a ono svakako priekim okom gledali. A ne bi ni ostalim susjedima bilo pravo, kada bi ga vidjeli u Markovoj kući, jer su oni gotovo svi, ako ne znali, a ono svakako naslućivali, da se baš radi Mujage morala njihova najbolja cura udati u drugo selo. A to je bila sramota i za njih i za njihovo selo.

Ipak drugi ili treći dan nakon toga odluči se Mujaga, da reda radi posjeti Juru u kafani kao novog vlastnika kafane, a i da se u razgovoru s njime spomene i Markovih dobrih djela. Kada se približavao Markovoj kafani, primietio je, kako je iz kafane bila izašla jedna snaša i krenula niz brdo prema begovu čardaku, i kako je odmah za njom izašao Jure, pa joj nešto rekao i pokazao joj rukom nekamo u brdo prema željezničkoj postaji, i kako se snaša okrenula te pošla na onu stranu. Istom je tada Mujaga prepoznao u toj snaši Ružicu. Odavna je nije vidio, a po odjeći, pogotovo i po marami na glavi razabrao je, da se udala. Poput striele proletiše mu dušom oni davni sladki časovi njegove mladosti, što ih je prosanjao pod starom granatom bukvom iznad vira. Njihov mu odsjev zabljesnu oči, prodrie mu u žile, lagana ga omaglica malo zanese.

»Kako taj život naglo teče i kakve vrtloge samo stvara!« kao da mu netko u uho šaptnu, a nikoga nije bilo u blizini.

Nešto mu dođe, da je zovne, ali njen lik nestade iza jedne iza uzvisine, baš kao da propadne u zemlju. A možda je to sve bila samo tlapnja i priviđenje? Ali triezan je i priseban. Jasno je vidio, i ono nije mogao biti nitko drugi, nego baš Ružica.

Začudio ga je Jurin mrki pogled, kojim ga je dočekao, i njegov mrzovoljasti glas, kojim mu je ozdravio.

»Pa ovo je nekakav vlaški gazda«, probudi se u Mujagi ponos, »koji hoće, da je, ako ne više, a ono barem ravan meni«. Ali praveći se, kao da nije ništa primietio, sjede na klupu i naruči crnu kavu, premda ga je trebao Jure odmah ponuditi njome.

Mujaga poče prvi govoriti o pokojnom Marku, kako se brinuo za njega, dok je bio još diete, i kako ga je spasio iz vatre.

Jure mu dobacio samo po koju nerazumljivu rieč i preko volje odgovarao, kad ga je Mujaga stao izpitivati o otčevoj bolesti i o uzroku smrti.

Sabranost, kojom je Mujaga razgovarao, podjarivala je samo Jurin bies još više. Pa kada ga je zapitao, kada se i za koga Ružica udala, premda je to pitanje palo sasvim mirno i bezazleno, zakuhalo je u Jurinoj nutrini, pa je planuo:

»A što se to tebe tiče?«

Mujaga nije mogao nikako shvatiti takvo ponašanje Jurino, jer nije bio sviestan, da mu je bilo što na žao učinio, pa mu je sasvim pristojno odvratio:

»A brate, zar se nismo kao djeca zajedno igrali i ja i ti i Ružica i ostala tvoja braća i sestre? A zar se nismo, dok smo barem bili djeca, pazili kao braća?«

Malo po malo poče se i Jure smirivati, a na koncu se stade sam uvjeravati, da možda čini krivo Mujagi. Možda

se onda samo slučajno s Ružicom razgovarao, kao što se toliko puta znao razgovarati i u njegovoj prisutnosti. A uostalom — Ružica se eto sretno udala, pa živi sasvim zadovoljna sa svojim mužem.

Iako su obojica osjećala, da se nešto popriečilo između njih, što im je smetalo, da odkriju jedan drugome svoje duše i misli onako iskreno, kako su to nekada činili, ipak je njihov razgovor postao otvoreniji i prostodušniji, pa su se razstali barem prividno kao stari prijatelji.

3.

Nakon smrti Markove pogodio se Mujaga sa starim Miralembegom, da preuzme nadzor nad njegovim beglucima na Ljupljanici. Radi toga se preselio opet na begov čardak i tu smjestio i svoju majku. Tako će mu biti zgodnije nadgledati i imanje i sređivati svoje poslove.

Ozbiljnost života, briga oko velikog begovog imanja, neprestana zaposlenost, privukoše ga opet k zemlji i seljaku, od kojih ga je bio otuđio vojnički i gradski život. U radu i naporima počeše bliediti slike mladenačke ljubavi, staložiše se njegovi osjećaji, i doskora uvidje, da je majka imala pravo, kada mu je govorila, da kao bećar nije pristao među ljude. Kako će on ovako neoženjen moći tražiti od oženjenih ljudi da ga slušaju? To se je kosilo s narodnim shvaćanjem. Počeo je osjećati, da ovako nije još podpun čovjek, pa bi mu često čisto nepriličnobilo, kada bi se našao među oženjenim ljudima. Primietio bi, da ga nekako nerado slušaju, pa i ako ne omalovažavaju, a ono da ga ne poštivaju, kao što su poštivali njegova djeda Hamzagu. Mislio je u početku, da će već i to doći samo od sebe, no kada je vidio, da ne dolazi, onda je prepustio majci i tetkama, da mu nađu djevojku. Mislio je: to su ženski poslovi, pa će one najbolje znati, koja će djevojka najbolje njemu odgovarati i koja će se s majkom dobro paziti. One su poznavale sve zgodnije djevojke iz bližih gradova, pa je njima prepustio izbor i sve ostalo.

Tako je Mujaga jednog liepog zimskog dana, praćen od nekoliko saonica, punih svatovskih gostiju i natovarenim stvarima »mlade«, uz praštanje pušaka i samokresa doveo na čardak Zejnilu Muharemaginu iz Gradačca.

Od svega toga Mujagi je bilo najdraže, kada je vidio razdragano lice svoje majke, kada je zagrlila i poljubila svoju snahu.

Tako je postao Mujaga podpun čovjek. Odsada su ga ljudi gledali drugim očima, a njegovi savjeti imali su više uspjeha, nego prije.

Život na čardaku poprimio je svoje staro lice, slično onome za vremena »rahmetli« Hamzage. Obrađivale se njive, punili se hambari i koševi hranom. Kmetovi se čas hvalili čas jadili, već prema tome, kako je poniela godina. Međusobnih razmirica bilo je među njima uviek, pa je i o njima morao voditi brigu u glavnom Mujaga, jer se stari Miralembeg nije htio upuštati u te sitnice, kao što se ni prije nije upuštao, nego je sve povjeravao Hamzagi.

Malo veća promjena nastade oko čardaka jednoga ljeta, kada odpočeše radovi oko vodovoda za grad. Miralembeg je naime dozvolio gradu, da se može snabdievati vodom iz izvora Ljupljaničkog potoka, pa je u tu svrhu ustupio i potrebno zemljište za zgradu i strojarnicu. Nestade one liepe slike, koju je dosada pružao izvor sa svojim okolišem. Stoljetna lipa, koja je nekada svojim mirisom opajala svakoga, i, koja je u sjeni svoga granja pružala okrjepu i zabavu tolikim pokoljenima, pada kao žrtva gradskih potreba. Sam je izvor obzidan debelim zidovima spremišta za vodu. Samo je pretičak vode slobodno otjecao i dalje starim koritom potoka, dok je ostala voda pomoću šmrkova crpljena iz spremišta te kroz duge, duboko ukopane cievi tlačena i gonjena preko brežuljaka sve do grada. Na stotine radnika je bilo zaposleno na kopanju dugih i dubokih jaraka, koji su se poput orijaške zmije uzpinjali uz bregove i spuštali u doline. Kopalo se oko izvora, klesalo se kamenje, tesala se i sjekla drvena

građa. Žamor rada ječao je izpod gaja i oko čardaka od ranog jutra do kasne večeri. Na večer bi zaplamsale vatre po meraji, a oko njih bi se vrtjeli umorni radnici priređujući večeru i spremajući se za počinak. Nekada bi se iza dobre večere znala razliegnuti preko usnulih polja i pjesma, čeznutljiva i meka, kao uspavanka luzima i gaju, koju bi čardak, okupan u mjesečini, otvorene duše u sebe upijao.

Dugo su potrajali ti radovi, a kada su završeni, stojalo je na mjestu samoga izvora od kamena zidano spremište, poput kakvog utvrđenja, a na mjestu stare lipe dvie liepe zidane zgrade, jedna za stanovanje, a druga za strojarnicu. I odmah su počeli huktati strojevi, crpsti bistru ledenu vodu, i slati ju u daleki grad za okrjepu žednima i umornima.

Mujagi je — iako je imao svojih poslova i preko glave — godila ona vreva oko čardaka, ono udaranje željeza o tvrdi kamen i o drvo, ona vika radnika. Često bi i sam zašao među radnike, pa bi promatrao njihov rad. Nekada bi na večer znao sjesti uz koju vatru te među radnike podieliti ili rakije ili duhana. Onda bi nastalo veselje, zaorila bi pjesma, i tada bi se oko vatara razpreli dugi razgovori, koji bi se završili istom odlazkom Mujaginim.

Otvorenje vodovoda proslavljeno je na svečani način. Gradsko je poglavarstvo priredilo radnicima veselicu, a Miralembeg je po svome starinskom običaju pozvao na teferić mjernike, koji su pravili nacrte i rukovodili sve poslove, i ostalu gospodu iz grada. Kad su starom Miralembegu pružili vrč vode iz vodovoda, srknuo je samo jedan gutljaj, a onda je odbacio vrč, pa ozbiljno progovorio mjernicima, kako su liepo i dobro napravili sve, samo da su vodu pokvarili, jer da je drugačija voda bila, kada ju je pio iz samoga vrela.

»Pokvarili ste vodu, koju nam je Alah bio dao,« rekao im je.

»Slađa je bila voda iz vrela, koje je Alah stvorio, nego je ova, koju ste vi zatvorili u ove bedeme. Ljepši je bio teferić pod starom lipom, i bolja je bila janjetina u sjeni lipovih grana«.

I kažu, da mu je ovo bio zadnji teferić. Raztužio se starac, što su mu posjekli staru lipu, pod kojom se je on kao diete igrao i pod kojom su sjedili njegovi stari pijući crnu kavu i pušeći iz čibuka. Stotinu su godina uživali gledajući, kako voda ključa iz zemlje. Žuborenje bistre vode bilo im je kao uspavanka u sparne ljetne dane i u tihe večeri.

»Ljudska je ruka pokvarila ono, što je Alah tako liepo i mudro bio napravio«, ljutito je nekome još kazao.

Nije ni Mujagi bilo pravo, što su iznakazili vrelo i njegov okoliš, al kad je beg to bio dozvolio, njega se nije ni pitalo. Ostao je još stari hladnjak, a i potok će dalje žuboriti kao u stara vremena i u vrieme njegova djetinjstva. Ostala su napojišta, na koje će kao i nekada o podne, kada pripeče sunce, i na večer, kada sunce stane zapadati iza Cerika, nagrnuti stada ovaca i goveda. Nije umanjena ni jakost vode, pa će i u buduće tamo niže Krša i u gudarama izpod Cerika moći vodenici mljeti hranu za cielo selo.

Ali s druge strane spopala Mujagu nevolja. Rodi mu se sin. Bio je težak porod. Liečnici jedva spasiše život Zejnili, ali djetetu nisu mogli pomoći. Ode na drugi sviet, a da zapravo od sebe nije dalo ni glasa.

Težko je bilo Mujagi pri duši gledajući, kako se žena pati i u mukama grči, a još je teže bilo Emiri, što joj umrie unuče.

»Alah je tako htio, nitko ne može izbjeći Njegovoj!«

Moradoše se pokoriti sudbini.

»Hvala Alahu, što ostade Zejnila na životu!« tješili su se Mujaga i Emira dodavajući: A djece će biti, ako Alah dadne«.

Emira i Zejnila prieđoše u mali čardak, gdje će im biti ljepše i mirnije, jer je oko begova čardaka bilo uviek

buke i galame, kao uviek je bilo mnogo poslenika, rad se nije nikada ustavljao, a osim toga su parni vodocrpi neprestano soptali i potresali zemlju. A i nedaleko su željezničkom prugom jurili dan i noć neprekidno vlakovi uz huku i buku i rezko zviždanje. A to je sve uznemirivalo bolestnicu. Na malom pak čardaku, koji se je sklonuo iza Krša, svega toga nije bilo.

Prođe godina, prođoše i dvie, a da se ništa osobita nije dogodilo u Mujaginu životu. Jedino mu je bilo krivo, što je pokojni Marko prije svoje smrti odao tajnu o hambarinama svome najstarijem sinu Juri, pa je tako i Jure sada znao za njih, te su obojica nakon dovršene žetve i branja kukuruza zajedno sipali u njih viškove žita.

Međutim je došlo vrieme, da Zejnila rodi i drugo diete. Svi su bili u velikoj brizi sjećajući se nesreće pri prvom rađanju. Vrieme je počelo plaziti poput podmukle ogromne guje. Boli su učestavale, ali pravih znakova još nije bilo, premda je po mišljenju Zejnile i Emire bio već prošao izračunati dan. Svima se uvuče u kosti strah.

Dok su se na čardaku motale oko Zejnile žene i babice, dok se je na svima licima odražavala zabrinutost za njezino zdravlje i njezin život, prasnuše u Sarajevu kobni lipanjski hitci godine 1914., kojih jeka potrese cieli sviet.

Mujaga je kao u groznici trčao od njive do njive i požurivao poslove, pa bi se opet uzpinjao na čardak i pitao za ženino stanje.

Već je i kroz pitoma sela prostrujao drhtaj uzbuđenja, koji proizvedoše sarajevski hitci. Vijavica zahuja iznad seljačkih krovova. U srdca se uvukoše nemir i zla slutnja, koje još povećaše krvavi oblaci na večernjem nebu, čudnovato blistanje zviezda, a osobito neobični sjaj zviezde »večernjice«. Najstariji ljudi i najstarije žene zlosutno su mahali glavama i prisjećali se sličnih pojava iz svojih mlađih dana i pričâ, koje su se šaptale u ona vremena, a koje su predskazivale samo zlo i nesreću. Pa kada su kao za okladu svake noći stale zavijati sve seoske vaške, a sove im se iz šume odazivati, onda je po njihovu

kazivanju bilo zasigurno, da je zapečaćena sudbina ovoga svieta i svega, što na njemu živi i diše. To znači ili propast svieta ili obći pokolj.

I Mujagu su pored ostalih njegovih briga spopale i ove trzavice. Sve mu je nešto govorilo, bit će rata, a kad plane rat, morat će i on u vojsku, morat će ostaviti bolestnu i sliepu majku te ženu na umoru.

I pogodi ga ono najgore. Dok su se jedne burne noći ljubičaste munje križale crnim nebom, i dok su stari ljudi iz njihovih znakova, što su ih šarale po uzkomešanim oblacima, gonetali sudbinu svieta i kakvo će biti sutra vrieme, dotle se je begov čardak prolamao od jauka i vriskanja Zejnile, koja se previjala u najgroznijim porođajnim mukama kupajući se u znoju i krvi.

Emira je tapkala u svojoj sobi cvileći i naričući, a Mujaga je stenjao u mukama začepivši uši podlanicama ruku, samo da ne čuje ženin jauk.

Babice i žene bezpomoćno su se kao bez glave vrzle oko Zejnile, davale joj sad ovo sad ono, namještale je čas ovako čas onako, kako su mislile, da će biti najbolje.

Kada je zaplavila zora, stišala se oluja nebeska, a pored mrtvorođenoga čeda ležala je Zejnila u posljednjim trzajima. Ni liečnik iz grada, po kog su bili poslali kola i najbrže konje, nije joj više mogao pomoći. A da sudbina dotjera svoju šalu do kraja, dobio je Mujaga oko podne obaviest, da se u roku od dvadeset i četiri sata mora prijaviti kod zapovjedničtva svoje pukovnije.

Tako i Mujagu, koji morade ostaviti dva svježa humka i staru sliepu majku, zahvati ratna vijavica kao sitnu prašku i poče ga nositi kao milijune drugih praška, sličnih njemu, vitlajući njime i bacajući ga po ratištima na iztoku i na zapadu, dok ga pred konac rata ne spusti onako izmorenoga i izcieđenoga u Peštu.

VI.

1.

»Ovako ti je to kod nas započelo: Narednik Suljo sazvao je cielu našu kompaniju u jednu sobu, pa nam je rekao, da se po Pešti nešto sprema. Dotada je naša regimenta svaki dan slala po koju kompaniju, a i po okolici. Imali smo mnogo okapanja oko nekih velikih tvornica. Radnici udarili u štrajkove, pa ne daju nikome ni blizu. Ali čim spaze naše fesove, stane ih dreka i zviždanje, skidaju — ama madžarski — svetce i bogove sa nebesa, psuju nam sve na kamaru, urliču kao biesni, stanu bacati kamenje, cigle i štapove na nas »Bošnjak disno, Bošnjak huncut«, Bošnjak ovo, Bošnjak ono, — razderali bi nas, da su samo mogli. A naš ti kapetan drekne samo: »Fertig!« Stotinu pušaka kao jedna sleti s ramena, škljocnu »feršlusi« kao jedan, — a Madžari ti psujući nam uz »basamake« i niz »basamake« okrenu leđa i dadnu petama vjetra, da ih je bila milina gledati«.

I Mujaga je, kao da je bio zaboravio, što im je ono narednik Suljo saobćio, nastavio pričati, kako mu je bilo u Pešti za onoga rata, a kako mu je bilo u mirno doba, kada je služio kod treće bosansko-hercegovačke pukovnije ili kako on reče: »Drite be-ha«.

Bio je ujagmio mjesto u otvorenim željezničkim kolima zajedno s nekim Dervenćanima, kojima je sada — vičući u sav glas — pripoviedao svoje ratne doživljaje. Točkovi su kola nemilosrdno udarali, kola su o kola strugala, zapori su škripali, cieli je vlak stenjao. Iz parnog stroja sukljao je gusti dim obasipajući nesretne putnike, koji su imali sreću ujagmiti mjesto u otvorenim kolima, sitnim komadićima užarenoga ugljena. Vlak se naginjao

sad nalievo sad nadesno, onda bi pred kojom okukom kao malo usporio vožnju, a putnici bi posrnuli napried, pa bi se onda opet vlak trgnuo, brže pojurio napried, a svi bi putnici poletili natrag.

Ima ih u ovom vlaku još mnogo, koji su bili s Mujom u Pešti. Svi su u vojničkim odorama, s fesovima na glavi. Nekoji imaju uza se i puške, a nekoji su bez oružja.

S huktanjem i pištanjem stroja, s lupom kotača, zveketom željeznih poluga, škripom starih kola mieša se vika putnika, jer moraju vikati, ako hoće, da ih čuju oni, kojima govore. Uslied brzine vlaka svira im kraj ušiju zrak poput vjetra, odnosi im s usta rieči, baca im s glava kape i fesove, vitla im kabanice. Sve je o u gibanju, u vrtoglavom kretanju, u galami, vikanju, urlikanju, u smiehu i psovanju. Sreća njihova, da kiša ne pada. Jer kasna je jesen, istina oblačna i maglovita i hladna, ali su svi zadovoljni i sretni, što se voze baš ovim vlakom i što nisu morali čekati u Brodu možda još dan-dva, a možda i dulje. U Brodu se naime nagomilalo vojnika i ostaloga svieta sa svih strana i sa svih fronta, da su ne samo kolodvori i slavonski i bosanski upravo prenatrpani ljudima, nego da su oba Broda preplavljena putnicima, većinom vojnicima, koji se vraćaju svojim kućama, jer je za njih rat svršen. Njihove se gomile valjaju brodskim ulicama. Njihove su skupine zaposjele gostione, dvorišta, razkrižja. Negdje opet stoje, kao da očekuju zapovied za polazak. Negdje leže stisnuti u kamarama između hrpa uprtnjača, punih vreća, vojničkih sanduka i kovčega. A sve je to nečisto i prljavo, sve to zaudara po ukiseljenom znoju i po pokvarenim jelima. Tu su izmiešane odore svih rodova oružja, tu su lica svih mogućih narodnosti, tu čuješ sve europske jezike. Pravi vašar narodâ.

Mujo se i njegovi suputnici raduju, što su pobjegli s onoga vašara, pa neki i podcikuju, neki zapjevaju, a izpali li tkogod jedan hitac od veselja, odgovori mu stotinu hitaca iz ostalih kola.

»Eh, gdje sam ono stao?« sjeti se Mujo početka svoga pripoviedanja. »Da, kako nas je narednik Suljo sazvao.

Elem, Suljo zatvori vrata od sobe i poče nam tiho govoriti, kako je išao dva puta u zapovjedničtvo pukovnije i kako tamo nije našao nikoga. Onda nastavi, kako su ga Madžari gledali priekim očima, kako su se nešto dogovarali i neprestano gledali u našu »kasarnu. »»Braćo, ovo vam je razsap vojske««, tako je završio Suljo, pošto nam je mnogo toga napričao.«

Iza toga je Mujo nadugo i naširoko govorio, kako su pokupili svi svoje stvari i kako su u ratnoj opremi — s puškama i streljivom — u podpunom redu pošli na južni kolodvor , baš kao da idu tamo nešto čuvati, kao što su to često radili. Suljo je pronašao vlak, koji kreće prema jugu, pa ih je sve strpao u nekoliko željezničkih kola. Tako su sretno stigli do Subotice. U Subotici je bila velika zbrka vlakova, vojnika i putnika. Jedni su putovali na sjever, a drugi na jug. Tu se vodila borba za mjesta u vagonima. Tu ih je Suljo razpustio i rekao im, neka svaki radi na svoju ruku, da se što prije dogura do Broda. Tako je Mujo na krovu jednih kola s još trojicom drugova stigao u Brod. I sada se evo vozi kući u Derventu.

To je bilo nakon sloma Austro-Ugarske monarhije u mjesecu studenom godine 1918.

Pošto je završio svoju dugu pripoviedku, dohvatio je čuturicu i potegnuo nekoilko gutljaja rakije, da se malo zgrije i grlo pokvasi. Uza svu izmorenost radi dugog putovanja i radi tolikih probdjevenih noći osjećao je u duši voljkost gledajući tamo daleko u magli tri vrha Motajice i prolazeći kroz kraj, gdje mu je poznata — tako rekuć — svaka kuća, svaka njiva i svaka šuma. Evo se već voze u Ukrinu. Već su na domak Derventi. Doskora ugleda pred sobom na briegu zgradu učiteljske škole i još nekoliko velikih zgrada, između kojih su se izticali munara džamije i toranj katoličke crkve, a koje su iz ove daljine stvarale sliku kakvoga kneževskog dvora.

Srdce mu je igralo od dragosti, što će evo nakon dugog vremena opet zagrliti staru majku, što će stići skoro pod svoj krov, pod kojim će se odmoriti nakon

tolikih patnja, pa onda otići na čardak, zavući se u njega i ne ostavljati ga, dok je živ.

Gladeći brkove i bradu, koja mu je bila u ovo nekoliko dana, odkako je otišao iz Pešte, obrubila obraze, tražio je ovlaženim očima mladi jablan, koji stoji pred njegovom kućom na harmanu, dok ga nije našao. Kada ga je našao, onda je svrnuo pogled na krov izpod njega. I u taj je krov upiljio oči, kao da je htio pogledom prodrieti kroz one stare čađave criepove. Od ganuća mu izmaknu jedna suza iz oka i utonu u gustu bradu. Mislio je na staru majku, koja ga čeka slaba, pogrbljena i sliepa.

Težkom je mukom sišao s kola, pa se počeo uzpinjati u grad, s glomaznom uprtnjačom na leđima, ruku punih kojekakvih zamotaka i kutija. Najednom zastade, jer mu pade na pamet, da je majka možda na Ljupljanici ili na malom čardaku ili na begovu čardaku. Eh, pa i ako je, prenoćit će danas kod kuće — valjda će netko biti doma, — a sutra će na Ljupljanicu.

Penjući se u tim mislima uz glavnu ulicu, nije se mnogo obazirao niti na prolaznike niti na zgrade, kraj kojih je prolazio. No ipak mu upade u oči, kako bi neki prolaznici napadno upiljili poglede u njega, a osobito u njegov fes, pa u pušku. Začudi se tome, ali ga još više iznenadiše gomilice naoružanih građana i seljaka, koji su trčkarali po ulicama, baš kao da love kakvog razbojnika.

Dugo je morao lupati na dvorištnoj kapiji. Čuo je, kako netko silazi niz stepenice s prvog kata, pa kako lupkajući »manulama« prelazi preko dvorišta, i zaustavlja se kraj same kapije. Nešto je šuškalo s onu stranu kapije iza visokih taraba, te se napokon netko bojažljivo oglasi:

»Tko je? Šta hoćeš?«

»Ja sam — Mujo.«

Pričeka još časak, a onda se polagano i oprezno odškrinuše vrata. Kako Mujo zakorači u dvorište, mjesto pozdrava dočeka ga dreka i zapomaganje dvorkinje Habibe, koja mu je bila otvorila vrata.

»Jao, u pomoć! Ubiše me. U pomoć!«

»Ma šta ti je, ženska glavo? Ta ja sam — Mujo. Zar me ne prepoznaješ?«

»Obradatio si, — pa u tom odielu — i s puškom... Mislila sam, da je kakav provalnik,« izpričavala se Habiba.« Znaš, ovdje ti svaki čas upadaju nekome u kuću ovako naoružani kao ti, pa odnesu, što im dođe pod ruku. Hajde samo, — čut ćeš već, kako je sada nama. Otišao je begov begluk, nema više kmetova, nema više čardakâ. Sve je to planulo, izgorjelo, nestalo. Evo imaš još ovu kućicu, pa sad živi,« sipala je Habiba kao iz rukava, brzo i bez stanke tako, da je Mujo nije mogao prekinuti nijednim pitanjem.

Zabezeknuto ju je gledao izbuljivši u nju oči, čudeći se, ne vjerujući joj i sumnjivo odmahujući glavom.

»Emira-hanuma boluje neprestano od onoga dana, kada si otišao u rat. Eno je, leži i pomalo ječi. Slabo jede i samo pita za tebe.«

Mujaga je odložio stvari i skinuo uprtnjaču, a Habiba ode u Emirinu sobu i najavi joj povratak Mujin.

»Hvala dragome Alahu, što mi te je, sinko, vratio!« govorila je Emira izprekidano, stenjući pomalo — valjda od boli — i lievajući suze radostnice u zagrljaju Muje.

Ovlažiše mu se i brkovi i brada, što od majčinih, a što od vlastitih suza.

Pošto se oprao i preobukao, sjede na ćilim izpred majčina ležaja, a uto i Habiba donese crnu kavu, pa u troje razvezaše duge razgovore o doživljajima i događajima od zadnjega njihova razstanka.

Prije pola godine bio je Mujo na dopustu. Pola godine, — kako li je to kratko vrieme, a što čovjek doživi i proživi i u još kraćem vremenu!

Eto svaki je kmet postao gospodar zemlje, na koju ga je beg bio naselio, da je obrađuje, i s koje je plodove dielio s begom ili agom. Mujo je lišen svih onih liepih njiva, oranica, livada i polja, šuma i šikara i svih zgrada na njima, koje je nekada bio stekao njegov pradjed, a koje su eto do nekidan bile njegove i pred Bogom i pred

ljudima, jer nisu bile niti otete niti stečene na nepošten način. Tu se rodio njegov djed. Tuda se kao diete igrao, trčkarao za janjcima, uživao u prirodi i slobodi. Tu mu se rodio otac Ibrišim, a tu se rodio i on. Tuda je uživao skakutajući zajedno s malim bielim janjcima po nježnoj svilenoj travi, na sunčanim proljetnim obroncima. Tu je i on zajedno s djedom, otcem i majkom u ljetni mlačni suton s napetošću prisluškivao sumorno klepetanje bronce o vratu ovna predvodnika, koji je ponosno stupajući na čelu stada vodio ovce u tor. Tu su oni za sušnih ljeta i za nerodice potajno vadili pšenicu i kukuruz iz hambarina i dielili kmetovima. Tu su oni građom i japijom iz vlastite šume sagradili toliko i toliko kmetovskih domova.

Cieli taj život na ladanju teče izpred Mujinih očiju, sve njegove godine i svi njegovi dani kao na nekoj čarobnoj vrpci. Sva mjesta njihova imanja prolaze mu izpred očiju sad u proljetnim bojama, okićena jaglacom i ljubičicom, beharom šljivika i trešnjika, puna mirisa i svježine, a sad u žaru ljetnoga sunca oreći se pjesmama kopača, klepkanjem kosa, obrubljena talasanjem pšeničnih njiva. Pa one obilate — od Alaha darovane žetve, pa bogate vršitbe! Ne, to se ne zaboravlja tako lako! Pa jesenske slike s modrim šljivicima, po kojima se grane lome pod težinom roda! Pa ono kavkanje kerova u maglovita jesenska jutra, praskanje lovačkih pušaka po uvalama i šumama! A zimi: siela kraj zemljanih peći uz pucketanje suhe hrastovine te zavijanje kurjaka, a tamo daleko oko sočaničnih brežuljaka. Eto od svega toga, ostadoše samo puste uspomene.

Dok je majka kašljucajući i prekidajući samu sebe pričala o posljednjim danima na čardaku, Mujo je srčući crnu kavu i odbijajući dim za dimom proživljavao u duši sve stare uspomene i njima nastojao utažiti boli, koje su mu poput bridkog noža razdirale srdce.

»Biva, padosmo na prosjački štap!« razjari se Mujo. »Ali vratit će se Mujo na svoj čardak i u nj smjestiti svoju dragu majku, samo neka nam Alah dadne zdravlja!«

2.

Sjedeći u kafanici na harmanu slušao je Mujo, što ljudi govore o novim događajima. Eto njegova je Bosna izgubila i ono malo slobode, što joj je Švabo ostavio. Jedni govore: »Evo došlo nam je oslobođenje!« Drugi se posprdno smiju i odvraćaju: »Jest, pravo imate! Sada smo barem oslobođeni svoje muke i svog rada, svoje zemlje i svojih imanja, pa smo oslobođeni i svih briga.« Treći su šutili o oslobođenju, a spominjali prevrat veleći: »Sve se preokrenulo, prevrnulo na gore«.

»Tako i treba!« razvikao se jedan nosonja nabijajući »šajkaču« na oči. »A zar je bilo pravo, da jedni kusaju iz pune čaše, a drugi da ih gledaju gladnim očima?!« — i izazovno je gledao u Mujagu.

»A zar je pravo, da smo se mi borili i ginuli i izgubili i krov nad glavom dok si ti sjedio i obirao skorup s težačkih žuljeva dajući vreću žita, a primajući dvie? I taki da nam zapoviedaju?« ljutito odpljunu Mujaga.

»A za koga si mi se ti borio, delijo?« zaškilji izazivač i izpruži svoju nosinu spram Muje. »Sjedio si u magazinu zajedno s našim Mošom u Pešti i izdavao vojnicima pljesniv kruh i crvivi sir. A što si se ono malo borio na Tirolu, borio si se za Švabu.«

Muji dođe crno pred oči, zaboravi se i skoči, ali ga jedan susjed uhvati za ruku mireći ga:

»Sjedi, Mujaga, nemaš na koga dizati ruke!«

»Imaš pravo, Tahiraga.«

»Hehehe—e—e«, ne prestaje izazivanje. »Svi ste vi crno-žuti, svi.«

»Govori ti, što te volja, ali ja svoje rieči nisam nikada pogazio. A ti, i kada se krstiš, varaš Boga«, odbrusi mu Mujaga i izađe s nekoliko ljudi iz kavane.

To su bili svagdašnji prizori i razgovori, koji su se često završavali onkraj brave — u zatvoru. Ljudi su se bojali i za lako upaljivog Mujagu, da ne nastrada. Još bi bilo i dobro, da prođe samo sa zatvorom, jer se često dešavalo, da se za ovakove slobodne rieči svršava i bez suda: čovjek omrkne i ne osvane više. Mujaga je opet mislio: »Pa što mi mogu? Oduzeli su mi i onako sve, pa mi nemaju više šta oduzimati. Tako su me kaznili za sve ono, što sam rekao i što nisam rekao«.

Odkako se povratio kući, neprestano ga je nešto gonilo, da obađe mali čardak. Ta na njega je barem imao pravo. On ga je sagradio, on ga je popravljao, on ga je uživao. Djed i otac zasadili su svojim rukama voćnjak oko njega. Svojim ga je rukama i on njegovao i odgajao, đubrio, od korova čistio i travu kosio. A i za obrađivanje i ostalih svojih zemalja zar nije davao svoje đubre, svoje plugove i svoju marvu? Zar nije i svojim kmetovima plaćao u hrani, drvima i novcu njihov rad?

Ljudi su ga odvraćali, neka ne ide, ili neka barem još pričeka, dok se uvede malo reda.

Tako mu je savjetovao i Šimo Vrdoljak:

»Naši bi te liepo dočekali, ali oni drugi — a njih je polovica na tvojoj zemlji — opijeni su sadanjim stanjem...«

Ali Mujaga nije mogao mirovati. Ponosan i prkosan, kakvi su mu bili i pređi, kad je bio uvjeren, da ima pravo, ne bi ga ništa moglo odvratiti od njegova nauma.

Jednog dana upregnu konja u kola, pod sieno sakri vojničku pušku, majci reče, da ide posjetiti stare prijatelje, i odveze se na Ljupljanicu. Oko željezničke postaje stojali su begovi hambari, koševi, staje i ostale zgrade — istina — čitavi, ali prazni i pusti. Ali kad je sašao na vrelo Ljupljaničkog potoka, srdce mu se stisnu, kao da će pući, pred očima mu se zamagli, ruke mu nemoćno klonuše, izpustiše uzde, i da se konj ne zaustavi sam pred jednom jarugom, bio bi se Mujaga zajedno s kolima izvrnuo u potok. Na mjesto, gdje se je donedavna ponosito kočio begov čardak ograđen visokim tarabama, s velikom kapijom, obkoljen hambarima, stajama i pojatama, zurila mu je podrugljivo u lice pustoš garišta. »Nije ostao ni kamen na kamenu,« pravo mu je bila kazala Habiba. Ni traga tarabama, ni traga zidovima, ni traga gredama.

Nešto pepela, hrpice pocrnjele žbuke, razasuti komadići ugljena — bilo je sve, što mu je kazivalo, da je baš na tome mjestu bio nekada čardak. Stranac ne bi mogao po tim ostatcima ni naslućivati, kakve su velike i krasne zgrade na tom mjestu nekada stajale.

Užasno ga se dojmila i žalostna slika voćnjaka. Nije se tu više moglo razpoznati, koje je šljiva, a koje trešnja, koje je jabuka, a koje kruška ili breskva ili kajsija. Sva su stabla bila sasječena i spaljena, te su sada u najvećem neredu stršile izgorene grane prema nebu.

Dok je niemo promatrao sagnute glave i orošenog oka opustošeno mjesto svoga djetinjstva, kao da stoji nad grobom svoga najboljeg prijatelja, nije bio ni primietio, kako mu se približio iz zgrade vodovodne strojarnice stari Srećko, čuvar vodovoda, koji ga prenu:

»Jesi li ti to, Mujaga? Nisam te odavna vidio. Gledaš li to svjedočanstvo onih »rupara« Kuzmanovića i ostalih tamo iz gudure izpod Cerika? Oni su vodili kolo. Htjeli su razoriti i vodovod, zapaliti strojarnicu u ime »slobode«, ali sam ja skupio nešto naših ljudi i nešto željezničara s puškama, pa smo ih protjerali. Kad si baš tu, hajdemo popiti po jednu rakijicu, dok moja stara izpeče kavu«.

»Hvala ti, brate,« nećkao se Mujaga, ali je ipak položio konju malo siena i pošao za Srećkom.

»Spalili su i kafanu pokojnoga Marka, premda je i on bio kmet,« izkapivši čašicu rakije nastavio je Srećko. »Htjeli su popaliti, opljačkati, i kuće naših seljaka, ali kad su vidjeli nas, razbježali su se i pobjegli u svoja duplja pod Cerik.«

Izrovani put, razvaljene ograde oko njiva, posječena međašna stabla dokazivali su mu, da svatko radi, što ga je volja, i da nema ruke, koja bi sve to držala u redu. Prije se moglo u kočijama voziti ovim putem, a sada mora na svakom koraku paziti, da mu se kola ne izvrnu. Preko njiva i pašnjaka poznavali su se tragovi od kola. Na nekim su mjestima bili utrveni novi putevi. Vidi se, da svatko provozi kola, kuda mu je najzgodnije.

Iz daljine je opazio, da je Cerik prorieđen. Na rubu su bili poslagani hvatovi drva. Iz šume su odjekivali udarci sjekira. Sjeklo se kao za okladu, da se čim prije uklone s puta stoljetne šume i stvore krčevine za »dobrovoljce«.

Mali je čardak srećom izmakao sudbini begova čardaka. Šimo i susjedi obranili su ga. Bili su mu samo razbijeni prozori i polupano nešto criepa na krovu. Ali su sobe bile prazne, sve je iz njih bilo razgrabljeno.

Zajedno sa Šimom pregledao je pustoš u šumi. Dielovi šume bili su kao kosom pokošeni. Samo se po panjevima poznavalo, da su tuda stajale debele bukve. Tko ih je posjekao, kuda su nestale, nema smisla ni pitati, jer ionako to nije više njegova djedovina. Za to će dobiti nekakve papire kao odštetu, i mirna Bosna. A kada će ih dobiti, to je drugo pitanje. Neka se strpi! A od čega će živjeti, o tome ne vodi nitko brigu. Neka se sam brine. Sva sreća, da je još prije prevrata Šimo sakupio nešto hrane od kmetova, i odvezao ju u Derventu. Moći će barem prezimiti. Gotovine ono malo, što je bilo, potrošeno je što u vojsci, što kod kuće. Možda će moći izvući štogod iz hambarina. Nove brige okupiše mu dušu.

Lunjajući po negdašnjem svome imanju, spavajući u pustom malom čardaku na sienu i na ćebetu, što mu ga je Šimo posudio, razmišljao je o svome novom položaju. Pred njim je zjapila crna budućnost. Prodat će mali čardak i voćnjak. Što će mu, kada su mu oduzete njive, polja, livade i šuma? Kad je našao hambarine prazne, bi mu, kao da se pod njim zemlja provaljuje. Bit će, da su ih izpraznila djeca Markova, a možda i tkogod drugi. Da li će ih itko više puniti žitom te iz njih dieliti hranu potrebnima i oskudnima u danima suše i gladi?!

Vratio se u grad skršen i utučen. Pred majkom nije rekao ni rieči o pravome stanju, da joj ne bi time zadao još veće boli. Pričao joj je, kako je na malom čardaku sve u redu, kako su mu kmetovi dali dosta hrane, kako su mu odstupili neke njive, pa kako će moći liepo živjeti. Ona je samo kimnula glavom i pobožno šaptnula:

»Neka nas Alah nije napustio! Za ljude nam je lako«.

Zimu dobro preturiše. Dođe proljeće i zateče prazne smočnice, prazan hambar i pust tavan. Ali ima još dobrih ljudi, koji su bili brzi na obećanjima a spori na izvršenju obećanja. Hvala Bogu, da su često imali izborne bolesti. Eh, onda su morali barem neka obećanja izkupiti. Tako su i bosanski begovi vidjeli prije svakih izbora makar neku korist. Kapnulo bi im nešto »obveznica«, a ostatak je pomno pohranjen do druge slične zgode.

No bolji su od njih bili razni Moše i Morici. Njima je bilo žao begova i aga, od kojih su prije vidjeli tolike koristi, pa su se i sada sjetili njih. Davali su im zajmove na »obveznice«, kojih još nisu bili ni dobili, ili još bolje, kupovali su takve obveznice izplaćujući ih unapried, ali — upola ciene. Neki su davali i robu na obveznice.

Tako je i Mujaga počeo trošiti svoje obveznice — i one, koje je već primio, i one, koje će istom primiti. Na taj je način odgodio prodaju malog čardaka, pa je zajedno s majkom proveo u njem ljeto i jesen.

Emira je osjećala po svemu, da se nalazi na malom čardaku, i po svježem zraku i po mirisu pokošenog siena i po pjesmama žetelaca, a najesen po šljivama i kruškama, koje joj je Mujo donosio u izobilju. Radi toga se nije mnogo ni čudila, gdje joj je Habiba, koju Mujo nije mogao više plaćati, pa ju je bio poslao njenoj kući.

Mujaga je svojim bivšim kmetovima pomagao pri poljskim poslovima, pa je tako sakupio nešto hrane za zimu. No to je najopreznije krio pred sliepom majkom.

Druga je zima bila već teža. Valjalo je drva kupovati, što im se prvi put u životu desilo. Prije su imali naslagane hvatove i na selu i u gradu, pa im se preko ciele zime nije trnula vatra u peći.

»Slabo mi ložiš, sine,« znala bi Emira opomenuti Muju. »Zovni Habibu, neka mi loži, ona znade bolje«.

Mujo je morao izmišljati uzroke slaboga grijanja tužeći se na preoštru zimu i na začepljen dimnjak. A za Habibu je spominjao, da joj je netko bolestan kod kuće.

Kad je jednoga dana — kao obično — došao u Mošinu trgovinu radi kupovanja potrebnih stvari za kuću, iznenadi se, Mošo izvadi izpod tezge nekakve papire, pa stade računati i nešto pisati, pa premetati listove. Na koncu će Muji, da je već potrošio sve obveznice.

Kao da ga je netko udario maljem po glavi, tako mu se smrknu pred očima. Mošo i sve njegove vreće i kutije, napunjene robom, stadoše se okretati oko njega.

»Eto računaj sam,« opet će mu Mošo, pošto je vidio, da Mujo šuti, da ga znoj oblieva i da se hvata za glavu.

»Kada bih ja znao čitati, ne bih tebi ni dolazio,« progunđa Mujo.

Tako ode i mali čardak zajedno s voćnjakom.

Vidi Mujo, da nema druge, nego da se mora latiti kakvoga posla. Zanata nije učio nikakvoga, čitati ni pisati ne zna — osim turski —, da bi mogao otići za pisara u koji ured. Novaca nema, da se dade na trgovinu. Ima samo dvie zdrave i snažne ruke. Poče ići na nadnice, ljudima raditi po bašćama, piliti i sjeći drva.

Bio je već razprodao svoja bolja odiela, bolje stvari iz kuće, samo u majčin nije htio dirati.

Bivši njegovi kmetovi, koji su ga se u početku njegove nevolje još znali sjetiti kojom kilom brašna, s nekoliko krumpira, kojom jabukom, kojim sirom, — zaboraviše sasvim njega i njegovu nesreću. A njemu ponos nije dopuštao, da ih moli. Dok je zdrav i dok može, radit će, a poslije, kako Alah dadne.

3.

Mujo se pomirio sa svojom sudbinom. On je u tome, kao i u svemu, vidio prst Alahov. A štogod Alah dade, to je dobro. Eno gleda Murataga i njegovu sirotinju. Bolje je stajao od njega, jer mu je i žena imala nešto imanja, ali je sve to otišlo istim putem kao i njegovo. I sada Murataga muku muči, kako će prehraniti svoju djecu, koje ima dosta . . . Gleda moćnog Adembega.

Pola je Živinica bilo njegovo. A koliko je povrh toga imao kuća u Derventi! Pa Smailbega i ostale. Jedan je otvorio pekaru u zajednici s nekim Arnautom, onaj s ciganinom Hidanom prodaje meso, ali i jedan i drugi propadaju, a njihovi ortaci nakon kratkog vremena postaju gazde. Stari Arifaga, negdašnji gospodar Bišnje, sjedi svaki dan pred čijomgod kafanicom i čeka strpljivo, da naiđe koji njegov bivši kmet, pa da mu zovne crnu kavu ili da mu ponudi cigaru najlošijeg duhana. Poput sjena povlače se mnogi po čaršiji. Iz očiju im viri glad, a iz starih, izlizanih i zakrpljenih odiela vapi bieda. A neki dan su još predstavljali plemstvo i bogatstvo grada. Predstojnici su pred njima odkrivali svoje ćelave i učene glave, a danas im se cigančadija po ulicama izrugiva, poteže ih za poderane turove od čakšira i nadieva im svakojake posprdne nazive. Dobro su prošli samo oni, koji su osim imanja i begluka imali i uvedene trgovine, ili koji su imali jake laktove i mekane šije.

Gleda sve to Mujaga suha i oka i bolne duše. »Irgetuje« kao zadnji radnik, a majci sve priča, kako je na malom čardaku svega u izobilju, kako je u parnici povratio pola djedovine. A ovamo je morao založiti već i njene bisere i dukate. Starica majka vidi po mršavim objedima i još mršavijim večerama, da sve to nije istina, ali se gradi, kao da mu vjeruje. Samo kad Mujaga ode za poslom, pa kad ostane sama, tilo roni suze. Uviek je u strahu, da ne bi na njoj Mujo primietio, da ona znade sve.

Kad na večer sjednu večerati i sa slašću jedu koricu kruha i glavicu luka, ljuti se Mujaga tobože na mesara, kako mu je bio obećao ostaviti komad janjećega buta, dok se vrati, kad tamo, prodao ga drugome. Pa moli majku, neka mu oprosti, što je ovako slaba večera, ali da će sutra biti sigurno bolja. A sliepa majka ne vidi, da večeraju u mraku, da nemaju ni komadić lojanice, kojom bi Mujo barem sebi osvietlio sobu. Onda se oboje zavezu u snatrenja o ljepim prošlim danima, pa od sebe daju samo po koji glas, iz kojega se samo naslućuje, o čemu misle. Često se desi, da Emira počne govoriti ob ovome i ob onome, a Mujaga je samo sluša, glavom klima te umoran od napornoga dnevnoga posla zaspi, a Emira dalje i dalje priča, dok je težko disanje Mujino ne upozori, da ona govori sama sebi i da je nitko više ne sluša. Uzdahnula bi bolno i ušutjela, jer je znala, kako joj sin pati.

Dođe Emiri po gdjekada koja susjedka na razgovor. Mnoge hvale Muju, kako je jak i snažan, pa da diže sam terete, koje dva radnika ne mogu dignuti. Tako je od njih saznala za poslove svog sina.

»Neka spava, neka se odmori. Alah znade, kakvi ga sutra težki poslovi opet čekaju«, pomislila bi, kada bi razabrala, da je zaspao, pa bi se nečujno ispružila po sećiji, da pokuša zadriemati.

Jednog je dana pomagao Mujo kočijašu trgovca Moše prevoziti sanduke s robom sa željezničke postaje u skladište. U podne je došao kući i skuhao objed. Iza objeda je morao opet na rad. Kako je bio dobio od Moše nekakvg starog graha, pristavio ga je i ostavio na ognjištu, da se polagano vari, da se smekša do večere.

U neko doba primietili su prolaznici i susjedi, kako se dimi cieli krov Mujagine kuće. Bilo je ljeto, pa je ljudima bilo čudno, da se kod Mujage loži tolika vatra.

»A bit će, da su sirova drva, pa se razvija toliki dim, a možda odkuhavaju rublje«, pomislili su i nisu se više brinuli za Mujin krov.

Najednom jedno diete primieti, kako izpod krova palucnu svietao jezičak: palucnu na jednom mjestu, pa se uvuče, palucnu na drugom mjestu, pa ga nestade. Diete ko diete stade, pa poče promatrati, kako iz krova palucaju plameniti jezičci. Kada vidje, da se od jezičaka stvoriše jezičine plamena, nadade se u dreku:

»Vatra, vatra! Jangija-a-a!«

Izađe jedan susjed bosonog, samo u gaćama i košulji, — valjda se baš spremao poći na Ukrinu na kupanje, — pogleda i po krovovima primieti dim na Mujaginu krovu.

»Ah, nije ništa«, odmahnu rukom i nestade ga u hladovitoj bašći.

Ljetna sparina nije dala ljudima, da se bave tuđim nevoljama. Većina ih je pogledala na svoje vlastite krovove i svaki se zadovoljio, što ne gori kod njega.

Dim je već bio ubuhvatio cieli krov. Plamenovi su izbijali na svima stranama krova. Praštanje suhih greda i pucketanje užarene drvene građe postajalo je sve žešće. Istom su se sada počeli znatiželjnici skupljati pred kućom. Počeli su promatrati prizor, kakav im se tako često ne pruža. Stali su nagađati o uzrocima požara. Na koncu se stali uzrujavati, što nitko ne dolazi gasiti vatru.

Uto iznenada grunu odnekale među njih Mujaga, zasopljen i sav u znoju. Svojim snažnim velikim rukama prokrči sebi prolaz između gomile obarajući pred sobom one, koje bi dohvatio. Poput bezumnika jurnuo je u kuću, u nekoliko se skokova uzpeo uz drvene stube, oko kojih su već lizali plamenovi. Uletio je u sobe, u kojima su sa stropova frcale iskre i padali komadi gorućih dasaka spaljujući ono nešto pokućstva i podpaljujući vatru po podnicama.

Majku je našao onesviešćenu na podu. Tanka odjeća bila je na više mjesta progorena, a na nekim je mjestima zapaljena polagano tinjala. Dohvatio je nekakav pokrivač, omotao ga oko majke, podigao ju u naručje kao malo diete, pa je istom brzinom, kojom je bio jurnuo u kuću, izletio napolje. Majku je unio u najbližu kuću, pa je počeo dozivati k sviesti, ali bez uspjeha. Odtrčao je do liečnika, koji je stanovao u blizini.

Liečnik Dr. Berger, koji je u to doba spavao, razljutio se na neobuzdanu lupu, pobacao novine, kojima se bio pokrio, da mu muhe ne dosađuju pri spavanju, po podu te proturio svoju veliku ćelavu glavu kroz otvoreni prozor tražeći svojim snenim podbuhlim očima drzkoga narušitelja podnevnog mira. Spazivši Muju pred vratima najprije je dreknuo na njega, ali kad mu je

Mujo sa suzom u oku rekao, o čemu se radi, uzdignuo je kovrčaste obrve, nabrao čelo i progunđao:

»Evo mene odmah«.

Jedva je Mujo bio dotrčao do majke, već je za njim doskakutao mali debeljuškasti liečnik, gologlav, bez kaputića, s nerazdruživim torbakom u ruci.

Pošto je liečnik svršio svoj posao, reče Muji, neka trkne u bolnicu po nosila i majku prenese u bolnicu.

Mujo se poče nešto predomišljati, a kada liečnik viknu na njega, da se požuri, stade plačnim glasom moliti liečnika, neka ostavi bolestnicu u kući. Istom kad mu liečnik razloži, da mu je eto kuća izgorjela, pa da je u tuđoj kući ne može držati te da će u bolnici biti najbolje njegovana, otisnu se Mujo kao striela uz cestu prema bolnici.

Međutim je bio požar ugašen, ali se kuća urušila i izgorjela. Emira je prenesena u bolnicu. Muji su suze navirale na oči kao u malog djeteta. Svaki je čas zalazio k bolestnici i zavirkivao, da li je došla k sebi.

Nakon dugog vremena je starica napokon raztvorila očne kapke i od boli zaječala. Preko Mujina zaplakanog lica preli se blažen smiešak. Sagnu se nad nju i šaptnu:

»Ozdravit ćeš, mila majko. Nije to ništa. Evo sam te prevezao na naš mali čardak. Ovdje će ti biti ljepše.«

Kroz otvoreni prozor nadirao u sobu svježi večernji zrak unoseći miris omorika, koje su okruživale bolnicu na brežuljku, a koji je bio pomiešan s mirisom siena, što su ga seljanke skupljale na livadi iza bolnice. Cvrčci su cvrčali svoju večernju pjesmu, a na iztoku se pomaljala velika crvena ploča punoga mjeseca.

Grčevito su se trzali mišići oko usana Emirinih od strašnih bolova. Onda trzanje popusti, koža se izgladi i lagan drhtaj pređe oko usta poput smieška. Baš kao da je bolestnica pomislila: »Sada me, sinko, nisi prevario, sada ti vjerujem, da sam opet na malom čardaku«.

Kada su mjesečeve zrake obasjale sobu i pomilovale glavu Emirinu, još je uviek lebdio oko usana onaj

smiešak, ali se bolestnica nije više micala i lice joj je bilo mirno, bez trzaja i bez izraza boli.

Mujo je prošaptao: »Spava«, — stavio kažiprst na svoja usta i na nožnim se prstima izšuljao iz bolestničke sobe u mjesečnu noć.

4.

Pošto je majku bio pokopao, čeprkao je Mujaga nekoliko dana po garištu, izvukao neke nagorene grede, nešto izobličena suđa, neke sitnice i sve to složio na jednu kamaru. Od susjeda Numanage izmolio je nekoliko dasaka, od Moše izprosio nekoliko sanduka, koje će mu odraditi, pa je od te građe napravio kolibicu na obali Ukrine, na onom uzkom prostoru između željezničkih tračnica i Ukrine. Uklještio ju je između dvie stare debele vrbe. Ono pedalj zemlje, gdje je kuća stajala, prodao je. Što će njemu, kada je ostao sam i osamljen kao prst? Kupio je nešto posuđa, nešto kave i sladora, pa je počeo peći kavu za kupače. Četvrtkom bi kupio nekoliko lubenica, razrezao ih na križke i prodavao. Što ne bi mogao prodati, pojeo bi sam. Kupovao bi i »štruce« kruha, izrezao ih na komadiće i time trgovao. Slaba je to bila zarada, ali — eto — moglo se živjeti.

Na tratini pred kolibicom napravio je mali stolić i dvie klupe, pa ako nije bilo gostiju, sjedio bi tude sam, pio gorku kavu i pušio najlošiji duhan. Iznad vrata prikovao je daščicu, na kojoj je neka nevješta ruka napisala »Kavana čardak«.

Izpod kolibice je tekla mutna Ukrina, u kojoj bi u jutro i kasno na večer, kada nije bilo kupača, lovio ribe.

Ljetni su dani veoma živahni na Ukrini. Po cieli dan — od jutra do mraka — kupaju se djeca izvodeći svoje igre, vrišteći i galameći, razgoneći jata gusaka, koje gakanjem prosvjeduju proti takvim drznicima, pa se dostojanstveno udaljuju uz vodu ili niz vodu.

Iza objeda — za liepa vremena — slegne se pola grada na Ukrini. I staro i mlado, i mužko i žensko, sve

to dođe, da se malo razhladi, premda se za sparnih i vrućih dana ne mogu u mlakoj vodi ni osvježiti.

U gaćama i u poderanoj košulji raznosio je Mujaga kave po obali i nudio ih kupačima, koji nisu htjeli doći pred njegovu kafanu.

Po koji put znalo bi se kod Mujage sastati i po koje veselo društvance, koje bi okrenulo i janje na ražnju, pa bi uz čašicu rakije i burence piva i zoru dočekalo. Tada bi morao Mujaga uzeti i pomoćnika.

Prođe ljeto i spustiše se jesenske kiše. Prestade kupanje, i Mujo se dade opet na nadničarenje.

Umoran bi se na večer zatvorio u svoju kolibicu i prisluškivao, kako klokoće voda, kako sopću i jure vlakovi izpred kolibica tutnjeći i tuleći, a po krovu bubnja kiša i polagano kaplje kroz pukotine na njegovo uzglavlje. Sjetio bi se, kako su bili maleni oni strojevi, koji su se prvi put uzpeli na Ljupljanicu, a kako su onda njemu izgledali ogromni i brzi i jaki, premda su uistinu bili sićušni i spori prema današnjima. Ali se piskutanje ondašnjih strojeva veselije razliegalo preko brda i uvala, preko šuma i polja. Veseliji je onda bio i život. Onda je znao, zašto živi, a danas je sve puno buke i rada i brige i sve je tako turobno, da bi najradije zaplakao.

Kiša mu dalje lupka po daskama nad glavom. Vjetar odnekale dune, a grane vrba stanu udarati po kolibici i sa sebe stresati kišu, koja je curkom procurila kroz slabi krov. Ukrina naglo nadolazi, ruje obalu izpod njega, i šumi, klokoće i zapljuskuje oko njega. Tada ga bježi san, i on iztrčava napolje, zuri u tamu, opipava zemlju oko kolibe i izpituje, dokle je nadošla voda.

U ovakve kišovite dane slabo je i s ribolovom. Ukrina za čas naraste od silnih vodurina, koje se u nju sliju s planina i brda, tamo negdje oko njena izvora, pa se razlije i razširi, da ju je strahota pogledati. Silne mutne vodurine valjaju se strjelovitom brzinom noseći izvaljene panjeve, razvaljene plotove, a nekada i ostatke krovova, odtrgnutih s mlinova i kuća. Mjesto ribe

lovi tada Mujaga po Ukrini panjeve i ploveća drva. Za taj lov ima zgodnu čaklju — željeznu kuku, pričvršćenu na dugu motku. Sjedne u bilo koji čamac, kojih ima dosta oko njegove kolibe i koji su mu povjereni na čuvanje, pa zavesla na sredinu rieke, ravno u maticu, jer tuda plovi najviše drvenih komada. Čakljom privlači drva i tovari ih u čamac. A zakvači li koji panj ili dio plovećeg krova, priveže ga za čamac, pa ga dovuče do obale, a onda se opet odtisne na rieku i nastavi lov.

Kad stegne zima, dobro će mu doći i ovakva drva.

Počeše i mrazovi. Osjeća ih Mujo dobro kraj vode i kroz pukotine svoje čemerne nastanbe. Tako sjedi jednog jutra kraj vatre, koja se više dimi, nego gori, koja ga više ujeda za oči, nego što grije. Pište vlažna drva, a on čeka, dok povrije doručak i ručak. Smišlja, gdje li će se danas naći kakvoga posla. A bit će valjda kod koga koje drvo prerezati i izsjeći.

Pocrnio je od dima kao kakav ložač, a po leđima ga studen hladi. Najednom začuje nečije korake, kako se približavaju njegovoj kolibi po smrznutoj zemlji. Netko hvata vrata i nevješto ih otvara. U vratima se ukaza glava nepoznate seljanke, koja je bila prekrila lice jednom rukom, jer joj je dim bio navalio u oči. Odmaknu se od vrata te spusti na zemlju punu torbu i kraj nje položi kokoš, svezanih nogu.

Izvuče se Mujo, da vidi, tko ga to posjećuje.

»Jesi li ti to, Mujaga?« zazuja mu u ušima zvonak glas, kao da dolazi s drugoga svieta.

Gologlav, razčupane kose, u čađavoj košulji, razdrljenoj na prsima, otrcanih rukava, u starim izderanim hlačama izgledao je kao rudar, koji se izvlači iz rova. Od dima zakrvavljene oči bujile su u došljakinju začuđeno, dok mu najednom nešto sinu oko usta, nešto kao neprilican osmieh, a u oku mu zatitra nešto kao suza.

»Jesi li ti to, Ružice? Pa odakle ti?« i zastidi se, što ga je zatekla u ovakvome stanju.

»Evo bila sam Emiri-hanumi poniela malo milošte, nekoliko jabuka i jaja, nešto sira i ovu kokoš, pa mi kazaše, da je jadnica nastradala u izgorjeloj kući. Pa evo ostavit ću ovo kod tebe. A jedva sam te našla.«

Rado bi je bio Mujaga počastio crnom kavom, ali nije imao ni zrnca u kolibi. Nije ju mogao ni ponuditi, da uniđe u kolibu i da malo sjedne. Ta unutri je bilo gore, nego li u kakvoj čergi. Vrtio se je u neprilici ne znajući ni sam, što bi joj rekao.

Sažali se Ružici, pa dok je vadila stvari iz torbe i slagala ih po stolu, koji je još ostao i podsjećao na liepe ljetne dane, sjede na klupu, koja je bila učvršćena u zemlju, pa duboko uzdahnu:

»Što li si sve prepatio, jadni Mujaga!«

Rieč po rieč izpriča mu, kako su je braća bila napala baš radi njega, kako se udala i sretno živjela, kako joj je muž poginuo u ratu. Na koncu se vratila u roditeljsku kuću s dvoje djece, ali i tu vodi borbu s braćom radi kmetovskog prava, radi kojeg su je i muževa braća izgurala sa svog selišta. Svi gladuju za zemljom.

»A ostarili smo, Mujaga, ostarili, — i Bog dragi znade, gdje će svršiti moja djeca«.

Od studeni su podrhtavali, ali su ih grijala sjećanja na mladost. A Mujaga je u sebi mislio: »Pa neka, — hvala Alahu! — liepo sam živio u mladosti, naužívao sam se Božjih ljepota, pa ako nam je patiti sada, pretrpjet ćemo sve mirne duše uvjereni, da se nismo ogriešili ni o Alahove ni o ljudske zakone«.

»Moram ići«, diže se Ružica. »A ako se više ne vidimo, — halali, oprosti...«

Mujagi zadrhta donja usna, zatreptaše mu trepavice, a nešto ga stisnu izpod vrata, kao da mu se popriečí nekakva guta u grlu.

»Halali i ti, Ružice! Hvala ti, i — zbogom«.

I ponovo se zavuče u svoju kolibu, koja mu dođe još čemernijom i biednijom, čađavijom i mračnijom. Spusti se kraj pištave vatre, zagnjuri lice u dlanove i dugo je osluškivao, kako stružu Ružini opanci po zamrznutoj zemlji i po kamenju željezničkog nasipa, pa

mu se učini, da je on zakopan u zemlju i da neka samilostna duša obilazi njegov grob. Tako muklo ozvanjaju koraci po smrznutoj zemlji.

»Ostarili smo«, opetova rieči te dodade: »I nikada se više ne ćemo vidjeti — nikada. Kako taj život znade proključati veseljem, bezbrigom i slašću, a kako se opet znade ogrnuti žalošću, biedom i — pregaranjem!«

Posegnu rukom za stvarima, koje mu je ostavila Ružica, i napipa među njima čuturicu. Odčepi je — jest — rakija je. Prinese je ustima te je dugo iz nje pio. Novi mu život prostruja kroz ukočene udove, srdce mu zakuca življe, ostavi ga sjeta, misli se razbistriše.

»Pa ipak je ovaj život liep, pa živjelo se na čardaku ili ovakvoj duplji«, stade u njemu nešto kliktati i prenese ga kao na čarobnjakov zov u ljepše krajeve i u ljepše dane, po kojima je lutao u svojoj mladosti.

*
* *

Stare su vrbe pucale od silnoga mraza. Na Ukrini se uhvatio debeli led, po kom su mogli konji s natovarenim saonama prelaziti kao po drumu. Mujaga bi po cieli dan radio, a na večer bi se zavukao u svoju kolibu, naložio vatru, uzeo u ruku čuturu, pio gutljaj za gutljajem i razgonio studen, brige i svoje muke.

Za hranu se slabo brinuo, ali je čutura morala biti puna svake večeri. Počeo je zaboravljati sviet, kao što je i sviet davno zaboravio njega.

Kad je opet došlo ljeto i prvi kupači sišli na Ukrinu, začudiše se, da je nestalo »Kafane čardak« i Mujage. Jedna od onih dviju vrba, između kojih je bila učvršćena Mujagina koliba, ležala je na obali, izvaljena iz koriena. Izvalile su je bile proljetne vode Ukrine i gomile leda, kad je ono jedne noći dunuo južnjak i iznenada prelio rieku množtvom vodâ s planina i iz dolina te uz gruvanje i praštanje pokrenuo zaleđenu površinu.

Sigurno su nabujale vode odplavile kolibicu. Da li je s kolibicom nastradao i Mujaga, to nitko ne zna. Samo ga nakon te poplave nije više nitko vidio.

DJELA V. GRMOVIĆA

POD ČAĐAVIM KROVOM

Pripoviesti iz bosanskog života
Izdano godine 1934.

MAJKA PRIČA

Pripoviesti iz bosanskog života
Izdano godine 1938.

LUGAR MIJO

Pripoviest u zborniku »Sunčani vinograd«
Izašlo godine 1943.

ČARDAK

Pripoviest iz nedavne Bosne
Izašlo godine 1944.

IZDALO
HRVATSKO KNJIŽEVNO DRUŽTVO
SV. JERONIMA
U ZAGREBU

Naslovna crtnja od V. Mirosavljevića